751A09

751A09

isn 24549

09.1.03.5(49.28) Van den Schrijver. 19 6/6 1

Overgedrukt uit Bijdragen en Mededeelingen der
Vereeniging „GELRE", deel XVII.

BIBLIOTHEEK | Hdb. 42
LANDBOUWHOGESCHOOL
WAGENINGEN
H. 840

DE GESCHIEDENIS VAN HET LANDGOED SONSBEEK BIJ ARNHEM.

DOOR

G. A. KUYK 1).

Wanneer men, van de stad komende, den nieuwen Zijpschen viaduct is gepasseerd, valt al heel spoedig het schoone Sonsbeeksche bosch op, dat daar, tegen de heuvelen gelegen, een schoone parel gelijkt, gevat in eene smaragdgroene omlijsting. Weinige parken in den lande, ja zelfs in het buitenland, maken een dergelijk treffenden indruk. Het is dan ook geen wonder, dat dit bosch in alle jaargetijden steeds groote aantrekkelijkheid bezit zoowel voor stadgenoot als vreemdeling.

Wat daar tegen de heuvelen geplant staat, maakt echter slechts een klein gedeelte uit van het geheele landgoed; velen verkeeren in de meening, dat het park alles is wat het landgoed te zien geeft.

Het denkbeeld, als zoude daar eenige eeuwen lang reeds natuurlijk bosch geweest zijn, dient ter zijde gesteld te worden; het is alles toch door kunst verkregen, alles aangeplant door menschenhand, en het meeste, ook op rondom liggende landgoederen, zelfs eerst na het begin der 18de eeuw.

De Zijpsche of Zypendaalsche weg loopt door een natuurlijk dal tusschen de heuvelen, al is dat door de vele afgravingen van de laatste jaren zoo op het eerste gezicht niet te zien;

---

1) Wegens het verschil in grootte van de bij dit artikel behoorende 10 kaarten is de volgorde der nommers niet in acht genomen kunnen worden. Dientengevolge zijn de nommers 1 en 6, 2 en 3, 4 en 7, 5 en 10, 8 en 9 tegen elkander gedrukt.

BIBLIOTHEEK
DER
LANDBOUWHOGESCHOOL
WAGENINGEN
157 245490

aan de oostzijde van dien weg vloeit de beek, die in voorhistorischen tijd een veel breedere bedding moet gehad hebben. Dat bekoorlijke heuvelland, dat wij langs den geheelen Veluwezoom van Wageningen tot Dieren aantreffen, is door water gevormd. De Veluwe maakt het hoogplateau uit, de stad Arnhem — om ons tot dit gedeelte van dat heuvelland te bepalen — ligt op het laagplateau en de schuine helling, het zoogenaamde steilterras, werd in voorhistorischen tijd door het afstroomende water uitgehold, verschoven, verdeeld en tot rondkoppige heuvelen vervormd, waartusschen zoogenaamde erosiedalen zich vormden, gelijk het Zypendaalsche dal er een is. Staande op de Steenen Tafel heeft men onder meer een juisten kijk op dat rondkoppige landschap.

Eene tweede bijzonderheid kwam daarbij, n.l. de aanwezigheid op vele plekken van de löss, een soort kleigrond, die niet met Limburgsche klei synoniem is, maar gevonden wordt in het Teutoburgerwoud en andere Duitsche noordelijke gebergten tot in Rusland. Deze löss is zeer vruchtbaar, komt veel voor in den steilrand der Veluwe, maar vooral op Sonsbeek en achter Heuven, en bevordert de ontwikkeling der beuken in hooge mate, waarom men wel eens spreekt van boeken- of beukengrond.

Nam men vroeger aan, dat de löss door water in deze streken was aangebracht, thans is men daarvan teruggekomen en wordt aangenomen, dat zij na den ijstijd werd aangevoerd door zuidoostelijke winden en tegen de hellingen werd nedergelegd, waar de kracht dezer winden was gebroken, terwijl de löss daarna door het afvloeiende hemelwater naar de lagere deelen gevoerd werd. Hoewel löss bij vochtigheid glibberig wordt, zoo verstuift zij bij droogte gemakkelijk. In ieder geval, welke de theorie van de löss-vorming ook moge zijn, de groote vruchtbaarheid, vooral in het park Sonsbeek, hebben wij daaraan te danken en daarmede de prachtige ontwikkeling der talrijke houtsoorten.

Die heuvelen, waarin ook leemlagen voorkomen, geven mede aanleiding tot het ontstaan van sprengen, bronnen en beekjes, en het is begrijpelijk, dat daar, waar water aanwezig is, de plantengroei niet achterwege blijft, terwijl de watervogels vooral medewerken tot de verspreiding der planten.

Zoo kunnen we ons gemakkelijk voorstellen, dat in historischen tijd op de lage, toen vooral moerassige gedeelten elzen, wilgen en populieren groeiden, terwijl tegen de hellingen eiken,

beuken en eschdoorns opsloegen, maar de koppen der vele heuvelen, meerendeels uit onvruchtbaar zand bestaande, hoofdzakelijk met heide, hier en daar met natuurlijken opslag van dennen en berken begroeid waren. En de heide nam een groot deel van het landschap eertijds in beslag; we zullen zoo aanstonds vernemen, dat de ontginningen voornamelijk op voormalige heidevelden tot stand kwamen.

Die heidevelden dienden ter uitoefening van de in de 16de en 17de eeuw zeer belangrijke schapenteelt in deze streken. En men vergete daarbij niet, dat het schaap oorzaak was (en nog is), dat zeer vele zaadplantjes zich nimmer tot boomen konden ontwikkelen en dus de vorming van een natuurlijk bosch steeds tegenhield.

Al heel lang geleden is men begonnen van dat snel en zomer en winter geregeld doorloopende water gebruik te maken door het aanleggen van molens door waterkracht gedreven, hier en daar het water opvoerende tusschen een paar dammen om meer verval te krijgen. In de 13de eeuw bestond er dan ook reeds een oliemolen ter plaatse, waar zich nu de groote waterval bevindt. Later kwamen er koorn-, papier- en runmolens bij; in ieder geval moet men zich de ontginning en bebouwing voorstellen als uit die punten beginnende.

Hoe de toestand nu was omstreeks 1650, kan de door Nicolaas van Geelkerken in dat jaar op perkament vervaardigde gekleurde kaart van het schependom van Arnhem ons leeren, welke hierbij voor een gedeelte gereproduceerd is (II) en waarvan het origineel te vinden is in het Oud-archief der gemeente Arnhem.

De namen der verschillende tegenwoordige hoofdwegen zijn daarop door mij gestippeld aangegeven tot betere orienteering. In de naaste omgeving der stad, voornamelijk in de lagere gedeelten, valt alleen bouw- of akkerland op te merken, door hagen of walletjes omsloten.

De Sonsbeek, toen Jans- of Molenbeek geheeten, doet zich slechts als een lint voor zonder spoor van vijvers of verbreedingen, dan alleen zuidelijk van de Wiltbaan, waar ook min of meer bosch aangegeven is. Een aantal huizen met molens zijn langs die beek te vinden, maar namen, als Hartgersberg of Sonsbeek komen er niet op voor, wel Munnikhuyse, de Cluys, Sypedal enz. Ook de Schelmsche weg (toenmaals geheeten „Schelms weeghjen") liep veel noordelijker dan thans

en door een dal, terwijl hij nu aan deze zijde van den Zinkelenberg (Sinckelbergh) voorkomt en over de hoogten loopt.

Van Sonsbeek, zooals wij dat thans kennen, was dan ook in het midden der 17de eeuw nog weinig meer aanwezig dan enkele molens langs de beek en boerderijen met akkerland in de naaste omgeving.

Weldra zoude het anders worden. Het was toch vooral in de 17de eeuw, dat veel woeste grond, voornamelijk heide, rondom deze stad in bouwland werd omgezet. Men noemde dat toenmaals „het aanmaken tot bouwland van heide of heetvelt in de Arnhemsche velden."

Veel bouwland en veel bosch aan de noordzijde van deze stad is langs dien weg verkregen. Enkele voorbeelden mogen tot verduidelijking strekken.

Op 9 April 1628 werd daartoe eene aanvrage gedaan bij Burgemeester en Schepenen door Willem de Raeth en Henrick van Voorst, om namelijk achter de Schaerster- of Kemperbergen tot aan het Papendal de heide tot bouwland te mogen aanmaken. Dit werd toegestaan tegen een jaarlijkschen tyns van 5 stuivers per molder gesaay 1).

Deze aanvrage gaf aanleiding tot het ontstaan van het goed den Kemperberg.

Op 22 April 1635 is hetzelfde aangevraagd door Jan Beerends en Arent van Heteren, om n.l. het dal heetveld tusschen Galgenbergh (de met dennen begroeide hoogte noordoostelijk van het waterreservoir aan den Hommelschen weg) en Cluyserbergh (zie de kaart) ter grootte van 3 molder gesaay (tegenwoordig bouwland en akkermaalshout) te mogen ontginnen.

Op 17 Maart 1645 werd een gelijk verzoek gedaan door Derck van Lunteren voor een stuk, groot 6 schepel gesaay (8 schepel = 2 molder = 1 morgen), tusschen den Galgenbergh en den Ruyterenbergh, ook wel Rüterberch geheeten. (De belvedere is op laatstgenoemden heuvel gebouwd.)

Op 23 Maart 1645 werd een aanvrage gedaan door Marten Tonissen, maar zulks werd geweigerd, omdat op dat terrein de Antonius-Schutterye de „Papgaai" schoot.

---

1) Een molder of mudde gesaays, ook wel mouwers geheeten, was zoo groot als de oppervlakte land, die met een molder of mud zaaizaad, gewoonlijk rogge, was te bezaaien; er gingen twee molders per morgen en dus $\pm 2^1/_3$ molder per hectare.

30 Mei van hetzelfde jaar kwam een verzoek in van Hendrik Gerrits voor een stuk, „Mansfelder" geheeten en gelegen bij den Rüterberch naast dat van Roelof Prach en groot 2 morgen. Het verzoek werd ingewilligd onder beding dat een weg van 20 voeten breedte opengelaten zou worden voor de schaapsdriften.

Op 28 Sept. 1647 werd door burgemeester Huygen 6 morgen en 2 hond heetvelds „uitgedaan" tusschen Munnikhuysen en Nydorp (het land, dat aan den Boschweg ligt, oostelijk van het waterreservoir aan den Hommelschen weg).

Op 7 Januari 1648 vroeg Reiner Kemping vergunning.

Op 12 Februari 1648 maakte Jonker Joost van Cranevelt 3 molder gesaays heetveld aan bij den Ruiterenberg.

Op 14 September 1648 ontgon Borchard Ruyter een schepel lands heetveld zuidwaarts van de kolfbaan (in den omtrek van den Ruiterenberg, westelijk van den Kluizeweg).

Nu echter het omzetten van heide in bouwland zoozeer toenam en de belangen der schapenteelt daardoor geschaad werden, besloot de magistraat op 14 Februari 1649, dat geene nieuwe heetvelden meer ontgonnen mochten worden. Een verzoek van Derk Arends op 5 October van dat jaar werd dan ook geweigerd.

Maar een paar jaren daarop begon het ontginnen opnieuw.

Op 16 April 1652 werd aan burgemeester Dr. Everhardt Everwijn toegestaan heetveld te ontginnen in de Kempsterbergen aan de zijde naar de stad.

Burgemeester Gillis Everwijn heeft een erf bezeten op den Kemperberg, waarop Gerrit Willemse woonde.

Op 13 Mei 1663 werd door den magistraat de volgende resolutie genomen:

Daar velen toch heetveld in bouwland hadden omgezet en dit verboden was, zoo zouden allen dat land met wallen moeten omringen en een zekere som moeten betalen, n.l. 135 gulden per morgen voor het goede land, 100 gld. voor het middelmatige en 75 gld. voor het slechte land, en zij zouden dan behoorlijk brieven van eigendom ontvangen.

Na 1664 wordt telkens geweigerd nog meer land aan te mogen maken.

Ook in de volgende eeuw krijgen de aanvragers vaak een weigerend antwoord. Zoo valt in 't Politie- en Commissieboek op 6 Februari 1739 te lezen: „Het aanmaken van heetvelden

of heidevelden tot bouwland wordt verboden, dewiil nadeelig aan de schaapsdriften en plaggenmajerye."

Op de gekleurde teekening van J. van Geelkercken van 1667 vindt men veel nieuw aangemaakt land en daarbij vele perceelen aan de oostzijde van den Kluizeweg, waar thans bouwland en akkermaalshout is te vinden; vele van die walletjes, welke na 1663 door de ontginners opgeworpen waren om brieven van eigendom van de Stad te kunnen ontvangen, zijn daar nu nog in 't eikenhout aanwezig.

Deze perceelen zijn alle genummerd, terwijl er bij geschreven staat: „nieu aengemaeckt lant."

Op deze kaart, welke in het Archief te Arnhem berust en waarvan hier eene reproductie is gegeven (IV), komen langs de Jansbeek zes molens voor; ook de Ruterberch, waarop thans de Belvedere staat, was toenmaals bouwland.

Het ontginnen gebeurde in de naaste omgeving der stad door tal van eigenaars, die daarmede hunne bezittingen vergrootten, maar waardoor tevens de heide, welke voorheen tot dicht bij de stad aanwezig was, zoo langzamerhand als 't ware teruggedrongen werd en plaats maakte voor bosch en bouwland.

Ook burgemeester Pronck, die veel op Sonsbeek liet planten, gelijk zoo aanstonds zal worden medegedeeld, deed veel aan ontginning van heidevelden en betaalde daarvoor jaarlijks aan de Stad zekere sommen.

Zoo vond ik aangeteekend, dat hij in 1775 liet omzetten 2 morgen 25 roeden en daarvoor 4 stuivers tyns betaalde; daarna $2^1/_2$ morgen tusschen het Alteveer en de Wiltbaan tegen 10 stuivers tyns; mede bij het Alteveer $^3/_4$ morgen en 60 roeden tegen 2 stuivers en 11 deniers tyns; voorts 5 morgen 110 roeden bij de Kolfbaan voor 2 gld. en 1 stuiver tyns; in 1776 $1^1/_2$ morgen in het Alteveer, de Preuvenberg geheeten, voor 12 stuivers tyns.

Ook kocht hij voor hetzelfde doel nog heide aan, in dezelfde omgeving gelegen.

Een latere eigenaar van Sonsbeek, Baron de Smeth, heeft ook veel schaapsdriften laten ontginnen met vergunning van het gemeentebestuur, onder anderen op 24 December 1810 12 morgen en 54 roeden ten noorden van den Schelmschen weg tegen 3 gld. en 13 stuivers jaarlijksche recognitie; maar deze voorwaarde werd daarbij gesteld, dat de zuidzijde van den Schelmschen weg beplant moest worden en dat aan de

noordzijde van dien weg dezelfde breedte moest blijven als de laan van den Waterberg, n.l. 6 roeden of 72 voeten Rijnlandsche maat, en dat die zijde ook met boomen beplant moest worden, en verder dat de noordoostelijke punt van den wal van zijn nieuw aangelegden en daarin schietenden dennenkamp ingeworpen en ingetrokken moest worden.

Deze beuken ter weerszijden langs een deel van den Schelmschen weg zijn gedeeltelijk nog aanwezig en dus ruim een eeuw oud, wat bij velling van enkele exemplaren dan ook bleek.

En nu in de 20ste eeuw wordt ook nog zeer veel heidegrond ontgonnen tot bouwland of bosch, maar op uitgebreider schaal en met betere hulpmiddelen, als ossen- en stoomploegen.

Dat de meest bekende landgoederen hier in den omtrek (en ook elders) meerendeels uit de heidevelden werden verkregen en daartoe de gronden ongeveer in het midden der 17de eeuw werden ontgonnen, kan het volgende bewijzen, dat tot een volledig overzicht noodig is te weten.

Sterrenberg was in het midden der 17de eeuw nog heideveld. Willem Muys (gijzelaar voor deze stad bij het vertrek der Franschen in 1674), rentmeester van Arnhem, kreeg als belooning van de Stad 30 bunders heide en ontgon deze bezitting onder den naam van Muysenberg. Later werd het goed genoemd de Sterrenberg naar eene sterrelaan.

Lichtenbeek, na 1651 ontgonnen door den heer van Harskamp, later vergroot door burgemeester Brantsen, eindelijk gekomen na verschillende andere bezitters in handen van Graaf van Limburg-Stirum.

Warnsborn, van dorre heide in vruchtbaar land herschapen door Mr. W. Baron Röell van Hazerswoude.

Bakenberg heette voorheen Menthenberg en werd in het begin van de 18de eeuw ontgonnen door Willem Menthen en met omliggende heidegronden vergroot.

Zypendal, voorheen Bicksberg geheeten, was reeds in het midden van de 17de eeuw algemeen bekend; in 1644 was eigenaar Laurens Swanendijck. In 1743 was bezitter Hendrik Willem Brantsen, secretaris van Arnhem, die toen het huis liet bouwen, dat thans nog aanwezig is, en veel liet aanplanten. Ter zelfde tijd kwam Hartjesberg als buitenplaats tot stand.

Hulkestein. In 1533 liet Karel van Egmond, hertog van Gelre, het huis bouwen en bracht er vele jaren door. In 1545

was eigenares Koningin Maria voor haar broeder Karel V; in 1555 Philips van Lalaing, stadhouder van Gelderland, na 1666 de familie Brantsen.

Klarenbeek. In het begin der 14de eeuw was alles nog heideveld, terwijl langs de beken het land tot bosch is ontgonnen door monniken van het daar in 1342 gestichte klooster, dat in 1606 is gesloopt.

De eerste, die daar veel liet aanplanten, was Rutger Huygens, burgemeester van Arnhem. Deze bezat in het begin der 17de eeuw Monnikhuizerbeek en Monnikenhuizen, welke goederen hij onder den naam van Klarenbeek vereenigde. Hij kocht van vroegere kloosters vele rondom liggende landerijen aan en van de Stad een stuk heideveld en begon ook met den aanleg van het thans nog gedeeltelijk bestaande bosch.

In 1739 heeft Jhr. Pieter Bont, de toenmalige bezitter (die het voor 105000 gld. had aangekocht), opnieuw de omgeving van het landhuis laten opmaken en fonteinen en waterwerken doen aanleggen. In 1742 kreeg hij vergunning van de Stad om de looden pijpen onder den Rozendaalschen weg door te leggen. In 1788 verkocht hij het goed voor 98000 gld., na te voren voor 100000 gld. aan boomen te hebben doen vellen.

Op het laatst der 18de eeuw liet Jan van Rosenvelt het bosch gedeeltelijk uitroeien en er bouwland en hakhout van maken.

Tegenwoordig is ook dit landgoed grootendeels eigendom der gemeente Arnhem.

Uit het voorafgaande blijkt dus duidelijk genoeg, dat de meeste landgoederen rondom deze stad eerst na het midden der 17de eeuw zijn ontgonnen en dat vóór dien tijd het heidekruid de overhand had.

Door de ontginning werd de humusvorming steeds grooter, vooral bij goede bemesting. De dikte-toename van die humuslaag bedraagt hoogstens 1 c.M. per jaar, dus in den loop van een eeuw zou die 1 Meter kunnen bedragen. Maar gewoonlijk wordt de bouwvoor niet zoo dik, wel humusrijker in de bovenlaag. Bij den aanleg in de beide laatste jaren van het nieuwe villapark aan de oostzijde van den Apeldoornschen weg, waar het bouwland al vrij oud is, kon dat duidelijk opgemerkt worden. Tusschen oude acten vond ik een kaartje van een gedeelte van dit land, het zoogenaamde Hazegrietje, dat in 1643 door

Nicolaes van Geelkercken werd opgemeten en in kaart gebracht, waarvan een copie hierbij is opgenomen (III). Het heette toen Cattepoels Celder; blijkbaar was het toen nog niet lang ontgonnen. De vorm, dien het toen had, bezat het tot vóór korten tijd nog, maar een nieuwe rijweg, in den winter van 1912 op 1913 er door aangelegd, heeft dien vorm wel wat gewijzigd.

Wij dienen thans nog een oogenblik stil te staan bij de molens langs de beek, omdat daaruit de eigenlijke ontginning van Sonsbeek begonnen is.

Volgens de kaart van Geelkercken van 1667 waren er zes te vinden langs de Jans- of Molenbeek. Elk dier molens met behuizing, erf en grond maakte een afzonderlijk bezit uit.

De eerste stond voorheen ter plaatse, waar tot 1905 aan den Jansbuitensingel nog een gebouw in de diepte stond, maar dat daarna van gemeentewege werd afgebroken en waar het terrein na ophooging in plantsoen werd veranderd.

Bij den uitleg der vestingwerken in 1727 of 1728 werd die molen afgebroken of wel meer noordelijk geplaatst. Op eene kaart van 21 November 1727 van den landmeter H. van den Ancker, in het archief aanwezig, aangevende de fortificatiën van Arnhem, staat vermeld, dat de papiermolen St. Jan, het dichtst bij de stad gelegen, meer noordelijk verzet en de beek vergraven moet worden. Ik veronderstel, dat de molen daarna wel afgebroken, maar niet hoogerop weêr opgebouwd is geworden; de volgende molen toch, die in onze dagen is afgebroken, was geen papiermolen, maar een run-, koorn- en pelmolen.

De tweede molen, zijnde de Sint-Jans koorn-, run- en pelmolen, stond bij den aankoop van Sonsbeek door de Gemeente in 1899 aan deze zijde van den Sonsbeekweg, ongeveer waar nu de brug op het Bothaplein wordt gevonden. Deze werd in het volgende jaar afgebroken en vervangen door twee langwerpig vierkante waterkommen, gescheiden door een steenen brug, met een waterval aan de zuidzijde en een waterloop over steenen aan de noordzijde bij den Sonsbeekweg onder den duiker.

Eertijds heette deze molen Vorstenburch molen, waarschijnlijk naar Andries Vorstenburch, die er op 20 Mei 1565 bezitter van werd. In 1631 waren er verschillende eigenaars, ieder voor een vierde of meer, o. a. Anna van Cranevelt, weduwe van Jhr. Philips van Furstenberg. In 1636 was eigenaar Johan Dibbets, waarna zijne zuster Angela, weduwe van Dr. Arnolt

Coerman, den molen later met andere goederen tot een leen van het vorstendom Gelre maakte volgens Zutfensch recht 1).

In het begin der 19de eeuw (1810) moet bezitter geweest zijn Mr. Jacob Nicolaas van Eck, gehuwd met Hester Henriette Engelen, tevens eigenaar van de daartegenover gelegen weide, de Bloembleyk geheeten 2).

Baron de Smeth kocht op 15 Februari 1810 dezen molen van den heer van Eck met omliggend land en weide voor 16000 gld., terwijl Baron van Heeckeren op 28 April 1821 er bezitter van werd bij den aankoop van alle bezittingen van Baron de Smeth.

De derde molen, de tegenwoordige witte nog bestaande koornmolen tegenover de Bouriciusstraat, was zeer waarschijnlijk de Prüme- of Pruimensche molen, in een contract van 1 November 1784 aangeduid als de tweede van de stad af. De eerste molen was dus klaarblijkelijk na 1727 of 1728 niet herbouwd geworden.

Deze molen behoorde voorheen aan de Abdij van Prüm in den Eifel, maar kwam met al het land, dat er bij behoorde, in de 17de eeuw aan graaf Ernst Casimir van Nassau.

Tusschen oude acten vond ik over dezen molen, dat in 1726 de bezitting bestond uit „huis, schuur, bleekveld langs de molenbeek, een hof, een halve molder gesaay op de Brey 3) en 2½ schepel gesaay in den Buydeltiend achter de Roode Haan (bij 't begin van den Zijpschen weg westelijk gelegen).

In 1755 verkoopen de erven Noy het eigendom. In 1769 gaat het wederom in andere handen over, terwijl op 1 November 1784 de familie Rouwbroek de bezitting overneemt van de erven van vrouwe Hackfort, douairière van Mr. Wessel van Eyl, voor de som van 4902 gld.

In het begin der 19de eeuw moet bezitter geweest zijn zekere J. E. Nyenhuis, want op 1 Mei 1820 verhuurt deze den molen aan Arnoldus Willemsen voor 550 gld. per jaar. Hem volgden als eigenaars op de erven Nyenhuis. Op 9 Februari 1822 koopt Baron van Heeckeren van deze erven op eene publieke veiling de bezitting voor 12000 gld. Zij wordt

1) Haar man was Raad geweest van het vorstendom Gelre en graafschap Zutphen.

2) Op de kaart van 1766 staat als eigenaar van de Bloembleyk opgegeven E. van Eck, auditeur.

3) Deze lag bij den St. Jansmolen.

omschreven als volgt: „Een huis met annexe koorn-, run- en pelmolen, twee schuren, aangrenzende tuin en bleekveld, nog een molder gesaay of 56 roeden, 61 el tusschen St. Jans- en St. Pieters gronden en een schuur met twee woningen op het land van St. Petersgasthuis met drie schepel gesaay of 42 roeden $45\frac{4}{5}$ el.

Aan dezen molen grensde naar het noorden de Sint-Agnietenmolen, thans sinds enkele maanden gedeeltelijk in gebruik genomen door de Heidemaatschappij voor een aquarium, met broedbassins langs de beek voor het telen van zalmen voor rijkswateren. De molen zelf is nu afgebroken (1913).

Hij heette in vroegere eeuwen de Sint Agnieten-Begynenmolen en was leenplichtig aan Doorweerth. Die leenplicht bestond volgens hetgeen ik daarvan tusschen oude acten vond, in één stuiver aan tins, 10 stuivers aan hoenders, twee olde schilden ad 3 gulden en anderhalf schepel rogge naar marktgang aan de Vicarie van de oude Kerk alhier, bovendien aan de Commanderie van Sint Jan drie gulden, twee stuivers en vier penningen, met een molder rogge jaarlijks aan de Abdis van Elten.

Op 4 Januari 1738 werd de leenplicht van dezen molen met bijbehoorend wei- en bouwland opgeheven voor eene weide in 't Velperbroek en wel blijkens eene acte op dien datum te 's Gravenhage opgemaakt en „besegeld met het Hoog Graefflyke aengeboren segel" door „Anthon des Heiligen Roomsche Rijcks Grave van Aldenburg, Edeler Heer van Varel, Kniphuyssen en Doreweerth, Ridder van de Ordre van den Oliphant, enz."

Het is bekend, dat op den Sint Agnietenmolen op het einde der 17de eeuw zekere Marcus heeft gewoond. En nu vond ik tusschen oude eigendomsbewijzen een kaartje van den grond aan de beek, opgemeten op 16 April 1701 door den geadmitteerden landmeter der stad Nymegen Joh. van Poor voor Reinier Marcus, waarvan hierbij eene reproductie gaat (V). De ligging van dien grond komt overeen met de plaats, thans ingenomen door de stichting der Heidemaatschappij; de fonteinvijver bestond toen nog niet, wel een moerassig terrein, aangeduid als „Den Viver", met een soort eiland daarbinnen. Het kan dus niet anders, of hier heeft de Sint-Agnietenmolen gelegen.

Van de opvolgende eigenaars lezen we, dat in 1663 de molen met bleek en land verkocht werd aan Everhard Kelfken en echtgenoote; bij hun dood kwam die aan Herman Kelfken

en na het overlijden van dezen in 1688 aan de erfgenamen van moeders zijde. In 1696 waren het huis en de molen met twee steenen en een nieuwe as eigendom van Hendrik Jordens, ontvanger te Deventer, gehuwd met Elisabeth Roelink. Deze laatste verkocht de bezitting op 7 September 1696 aan den tollenaar Derk Marcus en Elisabeth Burgemeesters voor de som van 6625 gld., waarna op 2 September 1703 eigenaar werd Reynier Marcus, gehuwd met Louise van Houten. In 1701 was de molen met 't land opgemeten, waarschijnlijk voor deze overdracht.

Op 2 Februari 1741 kwam de molen bij publieke veiling in 't bezit van Hendrik Roelofs en Deliana van Gelder. Bij boedelscheiding op 7 Juni 1793 werd hij met een paar bijgelegen weiden en eenig bouwland overgedragen aan Roelof Roelofs Hzn., oud-rentmeester van het Burgerweeshuis, en echtgenoote Evertje Roelofs.

Op 24 Februari 1812 nam Roelofs een hypotheek op het pand ten name van Gerrit Dullert, leerlooier in de Ketelstraat (gehuwd met Sara Elisabeth Geertruida Brand), groot 10000 gld., rentende 5 percent.

Volgens de acte grensde het pand ten noorden aan Sonsbeek en Hartjesberg, ten oosten aan de Bloembleyk, ten westen aan Sonsbeek en ten zuiden aan den Zijpschen weg; het omvatte, behalve de gebouwen en den molen, ook tuin, bouwland, weiland, eenig bosch en water. Blijkbaar behoorde de helling met de tegenwoordige beelden „de hardloopers" er bij, want die heuvel draagt thans nog den naam van Roelofsberg.

De bezitting ging later bij den dood van Roelofs over op diens zoon Hendrik, korenmolenaar en rentmeester van het Burgerweeshuis, voor de som van 18000 gld., terwijl de hypotheek bleef bestaan. Hij was gehuwd met Sophia Anna van Kooten en woonde in het huis.

Het was op 2 Juni 1821, dat Baron van Heeckeren het eigendom van laatstgenoemden kocht voor 35000 gld. Hendrik Roelofs en diens zoon Roelof mochten er blijven wonen gedurende zes jaren, tegen een huur van 700 gld. per jaar en den heer 10 dagen dienen met kar en paard. Onder deze pacht was mede begrepen een kleine woning en schuur, bewoond door de weduwe Jas. De pacht werd vastgesteld door twee van weerszijden benoemde deskundigen.

De vijfde molen was de Bruininx-molen, later Sons-

beekermolen geheeten; aan dezen moet het landgoed zijn naam te danken hebben. Vermoedelijk heeft deze, naar de onderlinge afstanden gerekend, gestaan ter hoogte ongeveer van de Zwanenbrug.

Bijgaande afbeelding (VI), naar eene op linnen geplakte teekening van 1715, berustende in het Archief te Arnhem, geeft de plaats aan, waar die molen te zoeken was. De weg, voorkomende rechts van den zoogenaamden Prüme-molen, was de Heiligeboomsche weg en voerde naar Hartjesberg.

Deze molen was ook al oud: in 1470 was eigenaar Garselis van Aller, in 1518 Floris van der Erve, later in 1521 Hendrik de Groef tot Erckelens; van dien ging de molen over op hertog Karel. In 1562 was de molen belast met 18 daler 's jaars, berekend tegen $31^1/_2$ stuiver het stuk. Onder meerdere eigenaars vinden we in 1565 Lodewijk Bruinings of Bruininx en daar deze lang in 't bezit er van is geweest, is de molen later naar hem genoemd. Na 1636 kwam die in handen van leden der familie Sonsbeeck, die een nabij gelegen huis reeds bezaten. Na 26 Juni 1649 was eigenaar J. Hendrik van Eck tot Medler.

In eene acte van 28 Augustus 1652 heette de bezitting „een huys, hoff, boomgaertgen en $2^1/_2$ schepel geseeys, by Hartjesberg gelegen".

In eene der overdrachten staat, dat de huizinge en hofstede met watermolen en bijgelegen land grensde ten zuiden aan den molen en den grond van het Sint Agnietenklooster en ten noorden aan een elzenboschje (de omgeving van de theeschenkerij).

Op 12 Augustus 1718 werd het eigendom gekocht door Nicolaas Vorster van de weduwe Muys en familie Snabelius voor 6600 gld. Daarna kwam Ds. Gabriel de Normandie, gehuwd met Quirina van Schoonhoven, op 7 Juli 1767 in het bezit er van voor 13200 gld. van de erven Vorster.

Ds. de Normandie huwde in 1778 voor de tweede maal met Gardina Abigaël van Beem, maar overleed kort daarop (17 Juni 1778) en in datzelfde jaar verkocht zijne vrouw als eigenares „de buitenplaats van ouds genaamd de Bruininx of Sonsbeekmolen, ook Sonsbeekermeulen of de waterpapiermolen op de Jansbeek geheeten, met alle getimmerten, hoven, plantagiën, landerijen enz.", voor de som van 18000 gld. aan burgemeester Pronck.

In het testament van Ds. de Normandie kwam ook een legaat voor van 1200 gld. aan Teunis van den Bor, tuinman

op Sonsbeek, en diens vrouw Antje Oudshoorn, dienstbode aldaar, wanneer zij bij 't overlijden nog op Sonsbeek in betrekking waren.

Tijdens het bezit van den heer Pronck en volgende eigenaren is, zooals we later zien zullen, dit Sonsbeek meer en meer belangrijk geworden.

De zesde of zoogenaamde Gelderſche molen moet gestaan hebben ter hoogte van den grooten waterval en was reeds in 1281 bekend; destijds was eigenaar Theodoricus van Niënbeeck. Volgens berichten van anderen werd in 1470 de molen afgestaan door de heeren van der Hoeven 1) aan Peter Brochard.

In 1538 werd Karel van Gelder eigenaar. Na 1700 moeten o. m. eigenaars geweest zijn de familie Kelfken, Willem Everwijn en Hendrik Brantsen, in 1774 burgemeester Pronck, in 1806 Baron de Smeth van Deurne en Liesselt, toen al de goederen van eerstgenoemde in diens handen overgingen, en 1821 Baron van Heeckeren van Enghuizen, die den molen een paar jaren later liet afbreken.

In de 14de eeuw heette de molen volgens sommigen ook Jamerlo's molen naar den eigenaar Hendrik van Jamerlo.

Ten slotte stond er aan de noordzijde van den grooten vijver, waar het water uit den vijver van de Zype over steenen loopt, een papiermolentje. Dit kwam in 1742 aan Hendrik Willem Brantsen en daarna aan burgemeester Pronck als eigenaar van de Wiltbaan. Deze heeft het laten afbreken tusschen 20 Juni en 27 Juli 1776; er kwam voor 156 gld. en 18 stuivers af aan steenen, die in 1781 voor eene nieuwe waterlossing weêr gebruikt zijn geworden.

Van al de genoemde molens is er nu nog maar één over, waar het graan tusschen twee zware steenen fijngemalen wordt; motor- en stoommolens zijn alom verrezen en hebben op de meeste plaatsen de watermolens voor goed verdrongen. Zoo is het ook gegaan langs de Velperbeek, vroeger Molenbeek geheeten, waar bij Beekenkamp, bij Molenbeke en bij het Geldersch Spyker ook eenmaal watermolens gestaan hebben.

De afbeelding van 1715 doet ons tevens zien, dat er ten noorden van de molens alleen wei- en bouwland lag en nog

1) De Ter Hoeven's enck was indertijd het land tusschen Holle weg en Zijpsche poort, dus het zoogenaamde Sonsbeekkwartier. Zie de kaart van 1667 (IV).

geen bosch aanwezig was. Mede kunnen we daarop zien, dat de Heiligeboomsche weg van den Prüme-molen (nu nog in werking) naar boven voerde langs een boerderij met omgevend tabaksland, die toenmaals Hartgersberg heette en waarvan de plaats te zoeken is zuidelijk van den hoofdingang van het park in de omgeving van een nu nog aanwezige pomp. Dit plekje gronds is de oorsprong van het landgoed van dien naam, dat later — in 1808 — met Sonsbeek tot één geheel vereenigd is geworden.

HARTGERSBERG.

Het allereerst wordt van dit goed melding gemaakt in 1521, toen zekere Hartger Hartgers eigenaar was van den berg (destijds met heide begroeid), waarop nu het hotel staat, met den ten zuiden daarvan gelegen kamp bouwland met boerderij aan den Heiligeboomschen weg. Hij kwam in dat jaar in proces met den eigenaar van den Bruininx-molen, toen Hendrik de Groef tot Erckelens, landrentmeester, en wel over het weiderecht van schapen, die aan de beek kwamen drinken, dus op gronden bij dien molen behoorende. De schapenteelt was in die eeuw en ook in de volgende zeer belangrijk. Een enkel bewijs daarvan volge hier:

Op 6 Mei 1659 kregen de gezamenlijke bouwlieden van Wiltbaan, Zijp en daaromtrent verlof van de stad Arnhem om als vóór dezen hunne schapen ongehinderd te mogen laten drinken aan den Rijn bij de oude kraan, ook daar te wasschen, maar niet te laten weiden, want pachter van „het nieuwe werk" aldaar was Evert Jansen.

Behalve aan schapenteelt werd ook veel gedaan aan den verbouw van tabak en men vond op bijna al het bouwland rondom de stad tabaksschuren met de tot dien verbouw behoorende ingrediënten.

Van bijzondere beteekenis was Hartgersberg (later verkort tot Hartjesberg) in de 16de en 17de eeuw niet, want op de groote kaart van Gelderland uit het werk van Arend van Slichtenhorst, „reghtgeleerde" te Arnhem, in 1654 uitgegeven en geteekend door Nicolaas van Geelkerken (landmeter des vorstendoms Gelre en graafschaps Zutphen), komt het niet voor, maar wel de landgoederen Mariendaal, Hulkestein, Rosande, Antonis, Munckhuys, Rosendael, Presickhaven, Valckenhuys, Cluys en Waghborn.

Uit de 17de eeuw vond ik alleen in eene oude schepenacte, dat op 20 Juli 1656 Johan Merckel of Markel burgemeester van Arnhem, eigenaar was en dat op 30 Mei, 1657 het goed met den Tonnenberg (omtrek Graaf Ottoplein) voor 3000 gld. werd gekocht door J. L. Coets, eveneens burgemeester van Arnhem.

In eene acte van 31 October 1714 staat het volgende te lezen: „waarby aan de kinderen van Doctor Abram Coets, in leven medecine docter van 't quartier en stadt van Arnhem, is toegevallen het tweede lot, naementlick het erve en goed Hartgers Berch alhier boven de Bloemebleyck by Cranevelts-spyker gelegen, bestaande in huys, hoff, boomgaardt en eenig toebaxlant met een schuur en een put en alles wat daar verder toe behoort".

Eerst na 1742 komt er groote verandering. Op 4 October van dat jaar kocht Vrouwe Adriana van Bayen, afkomstig uit Indië en zeer gefortuneerd, het goed voor 6000 gld. van Hendrina Jansen, die het met Geertruid Hendrix op 18 September 1734 bij testament van wijlen burgemeester Gerhard Coets had verkregen. Geertruid Hendrix had haar aandeel op 22 Februari 1740 voor 4200 gld. aan Hendrina overgedaan. Voor dien koop nam de laatste 1500 gld. tegen 3 % op als hypotheek op 2 Maart 1740 ten name van J van Barnevelt en erven. Die hypotheek werd op 15 October. 1742 afgelost.

De nieuwe eigenares begon met het goed te vergrooten door aankoop van verschillende omgelegen landerijen en liet daarna boven op den berg, ter plaatse waar nu het hotel staat, in 't jaar 1744 een voor haar bestemd woonhuis bouwen door den stadstimmerman Anthony Viervant voor de voor dien tijd kapitale som van 12000 gld.

Het middengedeelte van het tegenwoordige hotel is voor een deel afkomstig van dezen bouw. Baron de Smeth, eigenaar na 1808, heeft het doen vergrooten én er de beide vleugels aan laten bouwen, want deze worden genoemd in de acte van overdracht in 1821 aan Baron van Heeckeren. De laatste heeft er ook veel aan laten veranderen en vertimmeren in 1822, toen het westelijk staande bijgebouw (nu dependance en koetshuis) volgens den steen in den zuidelijken gevel ook gezet werd, benevens het noordelijk staande koetshuis ter plaatse van het tennisveld, welk gebouw in 1897 bij den bekenden tentoonstellings-

brand verloren ging. Dit laatste gebouw was inwendig kostbaar ingericht voor de vele paarden van Baron van Heeckeren.

Bij een lateren verkoop van het door Vrouwe van Bayen gestichte woonhuis stond in eene memorie o.a. te lezen: „De regenbak ligt bij het kleine kamerken, de put bij den pomp agter 't salon."

Na den bouw van 't huis begon Vrouwe van Bayen met den aanleg van de beplanting, bestaande in het planten van beukenlanen aan de noord- en westzijde van het huis en van eiken langs den tegenwoordigen Apeldoornschen weg, toen geheeten weg loopende van Cranevelds-spyker, later genoemd Oude Deventerweg.

Die beukenlanen werden rechthoekig op elkaâr geplaatst, eene laan loodrecht op de as van het huis naar de tegenwoordige hertenbaan, eene andere daar loodrecht op en nu nog voor een deel in de hertenbaan aan te wijzen, zoo ook aan de westzijde van het huis. Vrouwe van Bayen liet daartoe overkomen „mr. tuynlieden van den Huize Rosendael," Coman en Berger geheeten. Coman was hovenier geweest bij L. Baron Torck, landdrost van de Veluwe.

Die beuken en andere boomen werden geplant omstreeks 1745. Er zijn vóór het huis nog vele van aanwezig en nu ± 175 jaren oud. Deze ouderdom is ook bij gerooide boomen in de laatste jaren geconstateerd kunnen worden. Voor een deel zijn zij nog gezond, o.a. een, die bij het hek van de hertenbaan aan de groote laan staat en van een bank is voorzien. Bij vele beginnen zich echter de teekenen van den ouden dag meer en meer te openbaren in den vorm van zwammen, vooral die binnen de baan staan en in 1897 door den brand veel geleden hebben. Door insmeren met bruine teer enz. zijn zij tot nu toe gespaard gebleven.

Vrouwe van Bayen is na 1742 dus de grondlegster van het nu nog zoo schoone Hartjesberg. Zou haar naam niet waardig zijn aan een of andere nieuwe laan binnen deze gemeente verbonden te worden?

Zij bleef het eigendom vergrooten door aankoop van omliggende gronden en nam op 12 Februari 1745 het eeuwigdurende (!) erfpachtsrecht van de Vicarieën der stad Arnhem voor 4 perceelen van het goed de Leeuwe, n.l. Paaschberg (in de tegenwoordige Transvaalwijk), 't Weyken, 't Heetveldje en 't Schot, groot tezamen $5^1/_2$ molder ($2^1/_3$ H.A.), voor een

jaarlijkschen canon van 100 Caroli gulden, jaarlijks op sint Petri (22 Februari) te betalen.

Zij vond die pacht vrij hoog, omdat er jaarlijks nog bijbetaald moest worden „den uytgank van die 4 perceelen aan de Pastorie dezer stad, n.l. $1^1/_2$ schepel rogge, $1^1/_2$ schepel garst, 9 braamse, betaald wordende met agt stuyvers lopend geldt, en daarenboven tot ordinaris verponding aan de stad, op 1 Januari 1745 ingaande, twee gulden 10 stuivers".

De erfpacht werd door de Vicarieën gedaan, „omdat die landeryen in een zeer slechten toestand waren en hoe langer hoe slechter wierden door de quade behandeling der pagters, zoodanig dat het dikwijls soude kunnen gebeuren, dat deselve buyten pagt en onbebouwd bleeven liggen".

De 100 Car. gulden ad 20 stuivers het stuk werden berekend over de laatste 45 pachtjaren (sedert 1700), het zou in werkelijkheid geweest zijn 113 gulden en 12 penningen per jaar. De Vicarieën betoogden, dat de erfpachtster nu ook zou kunnen genieten „alle baten en profiten, die selfs uyt de natuur aan sodane landen wierden toegebragt".

Dit was niet onaardig bedacht, zij waren er nu voor goed af!

Vrouwe van Bayen vond het zeker wat ongezellig daar zoo alleen op dat landgoed te wonen, zij sloeg ten minste een huwelijksaanzoek niet van de hand. In 1749 toch huwde zij met Mr. Johan Jongbloet, advokaat van den Hove van Gelderland.

Het landgoed wordt wederom vergroot zoowel door aankoop als door het nemen in eeuwigdurende erfpacht van gronden, het laatste o. a. op 3 Maart 1750 voor 30 gld. 's jaars van de Abdis van Elten, welk goed behoorde tot het Eltensche goed Vitshoff, dat gelegen was ten zuiden van Hartgersberg aan den Paaschberg.

Er was ongenoegen gerezen over de grens van Hartgersberg en de eigendommen Wiltbaan en Ruyterenberg van den heer Mr. G. Pronck, burgemeester van Arnhem; op 24 November 1775 werd nu een accoord gesloten, waarbij eene laan van boomen werd gevormd van 18 voeten breed, dienende tot gemeenen weg of wandeling, zijnde waarschijnlijk de laan naar de ronde weide langs den zuidelijken voet van den Belvedereheuvel. De beuken zijn daar toen en vermoedelijk ook om de ronde weide geplant geworden en thans 140—145 jaren oud; de meeste zijn nog gaaf en gezond.

Dat Hartgersberg tijdens het bezit van mr. Jongbloet meer en meer bekend werd, kan blijken uit het volgende.

In de Openbare Bibliotheek alhier is te vinden het werk „Nieuwe Geographie of Aardrijksbeschrijving" door den heer Antoni Frederik Busching, „Doctor der Heilige Godgeleerdheid en Wijsgeerte enz." 1773. Het werk bestaat uit 18 deelen en is vertaald uit het Hoogduitsch naar den vierden druk en vermeerderd en verbeterd.

In het vierde deel, eerste stuk, vindt men eene algemeene beschrijving der Vereenigde Nederlanden en aldaar op blz. 358 luidt de tekst woordelijk als volgt:

„Het Schependom van Arnhem, 't welk tamelijk verre om de stad zich uitstrekt en eene zeer lustige Landstreek in zich vervat; bestaande niet dan uit Bergen en Dalen, die zeer waterrijk zijn en bekwaam tot het aanleggen der eerste soort van Watervallen, Fonteinen, Vijvers enz., waarvan de meeste Lusthuizen, die men daar in menigte ziet, rijkelijk voorzien zijn. Van daar heeft men de fraayste gesigte over de geheele stadt, over de Rivieren den Rhijn en IJssel, over de Betuwe, 't Land van Deventer en onder deese is niet van de geringste het Huis Hartje'sberg op 't hangen van den Berg naast bij de Stadt gelegen."

Hetzelfde kan nu getuigd worden van het huis van den heer H. A. van Leeuwen „de Heselberch", in 1911 gebouwd.

Wie de verschillende eigenaren waren van gronden, gelegen langs den Apeldoornschen weg, kunnen bijgaande drie schetsen leeren (VII—IX), gemaakt naar de groote gekleurde teekening van 1766 van den landmeter Frederik Beyerinck, berustende in het Archief te Arnhem. Daarop is gestippeld aangegeven de tegenwoordige toestand. De weg, die op de eerste schets loopt van den ingang van Hartjesberg dwars door de „Bloembleyck" naar den korenmolen aan de beek, was de zoogenaamde Heiligeboomsche weg. Het „St. Martens Kerkhoff" was eene open ruimte, gelegen ongeveer waar nu de Wetstraat, Paul Krugerstraat en Apeldoornsche weg bijeenkomen. Bij het maken van fundeeringen enz. bij den aanleg van eerstgenoemde straten kwamen tal van menschenbeenderen en schedels te voorschijn; waarschijnlijk heeft in vroegere eeuwen in die buurt de kapel van St. Marten gestaan, die reeds in de 15de eeuw bekend was. Op de tweede schets komt ook voor het huisje van den heer Beekhuysen aan den voet van den Ruyterenberg (Belvedere-heuvel), bij den

ingang van het park aan den Apeldoornschen weg tegenover het villapark, waar in 1906 de daar staande boerderij werd afgebroken en de open ruimte werd ingeplant. Over dit huisje volgt nog het een en ander.

Eene dochter van den heer Jongbloet, Johanna Jacoba geheeten, is later eigenares geworden van Hartjesberg; zij huwde op 19 Augustus 1770 te Elst 1) met Mr. Gerhard Belaerts, Heer van Wieldrecht, zoodat deze als bezitter optrad 2). Op 9 November 1787 overleed zijne vrouw, waardoor op 4 Augustus 1790 de bezitting overging op Jan Frederik Diemer, gehuwd met Johanna Kops, later met Maria Magdalena Zaepff. Door de vele ontginning en aanplanting en door aankoop van omliggende gronden was het goed zeer in waarde gestegen, zoodat het voor 30000 gld. werd overgedaan.

Ook de nieuwe eigenaar liet veel aanplanten, kocht omliggende gronden aan en vergrootte daarmede de bezitting, zoo o.m. den Tonnenberg en van den heer M. H. van den Ouwelant voor 2500 gld. een molder tabaksland met daarop staande tabaksschuur, van ouds genaamd den Appelenboom en gelegen tegenover den hoofdingang van het park, waar nu de Sint Peterlaan begint.

Slechts zeven jaren is hij bezitter geweest: op 4 October 1797 verkoopt hij het goed voor 46800 gld. aan den heer Daniel Ruysch, gehuwd met Louisa Rutgers.

Einde 1797 sloot de laatste eene overeenkomst met den toenmaligen bezitter van Sonsbeek Mr. S. C. Nederburg omtrent de scheiding der beide landgoederen en het plaatsen van een rasterwerk. Voor zoo verre het mij mogelijk was uit die overeenkomst wijs te worden — want er werd in gesproken over bepaalde eiken, wallen met eschdoorns, het rondeel, daar de groote Wymouth-pins stonden enz. — viel de scheiding boven de tegenwoordige kweekerij, vroeger den moestuin (dus de oostzijde daarvan), langs het van gemeentewege vóór eenige jaren

1) Datum, jaar en plaats waren mij onbekend, maar werden mij 26 Februari 1913 welwillend medegedeeld door Jhr. Mr. W. A. Beelaerts van Blokland te Wassenaar.

2) Genoemde heer Beelaerts van Blokland deelde mij tevens mede, dat Gerard in September 1788, warm Oranjeklant als hij was, op Hartjesberg een bezoek heeft gehad van Prins Willem V, diens Gemalin, den jeugdigen prins Frederik en prinses Louise, bij welke gelegenheid niet alleen eereschoten zouden zijn gelost, maar ook onder de tonen der muziek een fraai vuurwerk zoude zijn afgestoken.

nieuw gebouwde huis voor die kweekerij en dan door de laan naar de Belvedere.

De tegenwoordige kweekerij behoorde tot Sonsbeek naar alle waarschijnlijkheid, zoo ook de hoofdlaan, waar die van genoemde woning loopt tot aan den grooten vijver. Volle zekerheid zouden wij daaromtrent hebben, wanneer uit de massa oude schepenacten en eigendomsbewijzen betreffende Sonsbeek niet verdwenen waren:

1°. „een generale kaart op papier van de Wiltbaan, Sonsbeek en onderhoorige perceelen, opgemeten volgens de daarvan gedane aanwijzingen door Lubbert Roelofs en Hendrik Kustermans in den jare 1779, door J. A. van Kesteren, geadmitteerd landmeter;"

2°. „een dito kaart, zichtbaar gecopieerd naar de vorige met diverse bijvoegsels van gemaakte veranderingen en specificatie van het bouwland, weiden en houtgewassen,"

en eindelijk 3°. „een kleinder van Alteveer, Schavekamp en Driebergen door Gijsbert Verbeek 1738."

Tien jaren later, 1808, wordt op 1 September de bezitting overgedragen voor 63000 gld. aan den heer Baron Theodorus de Smeth, Heer van Deurne en Liesselt, woonachtig te 's-Gravenhage, waar de acte ook gepasseerd werd. De verkooper maakte omtrent het woonhuis de volgende conditie:

„Alle zonneschermen, zooals die zich voor de glasramen bevinden, worden mede verkocht, maar niet de kachel in de koepelkamer of witte zaal en het fornuis of kookoven in de keuken, zoomede niet de spiegel, in de nieuw aangetimmerde zaal los voor de schoorsteen hangende, evenmin de oranjeboomen en potgewassen."

Twee jaren te voren, in 1806, had Baron de Smeth ook Sonsbeek van mr. S. C. Nederburg aangekocht voor 110000 gld. en hij vereenigde toen in 1808 beide landgoederen tot één geheel, terwijl hij zich metterwoon op Hartjesberg vestigde en het zomerhuis op Sonsbeek (de tegenwoordige Theeschenkerij) tot tuinmanswoning bestemde.

SONSBEEK.

Gelijk reeds is medegedeeld, vond Sonsbeek zijn oorsprong in den Bruininx- of Sonsbeekermolen, waarin na 1767 Ds. de Normandie woonde. Diens tweede vrouw verkocht kort na zijn

dood in 1778 de buitenplaats aan Mr. Gerhard Pronck, burgemeester van Arnhem, voor 18000 gld. Na dien tijd werd Sonsbeek belangrijker door vele aanplantingen, welke door genoemden heer Pronck werden gedaan.

Hij was te voren al bezitter (sinds 1774) van meer noordelijk gelegen goederen, als Wiltbaan, Ruyterenberg, Schutterscamp, Gulden Bodem, Gulden Spyker enz., en in 1778 vereenigde hij al die goederen tot één geheel met Sonsbeek en gaf aan dat geheel den laatsten naam; in latere jaren voegde hij er nog tal van aangekochte gronden bij, waardoor Sonsbeek in 1797 door zijn zoon aan Mr. S. C. Nederburg dan ook kon verkocht worden voor de som van 96000 gld.

Burgemeester Pronck, wiens naam ook wel aan een of andere nieuwe laan binnen deze gemeente verbonden zou mogen worden, heeft veel op Sonsbeek laten aanplanten, voornamelijk tusschen 1780 en 1790. De beuken in de hoofdlaan naar den grooten vijver, de zilversparren en lariksen nabij 't schuitenhok en de fijnsparren langs en op de helling van de zoogenaamde Cederallée, zoomede de daarlangs staande beuken zijn alle omtrent 1790 geplant geworden. Deze ouderdom van de beuken in de groote laan vond ik aangeteekend in eene memorie tusschen oude acten, naar aanleiding eener kadastrale opgave van 1848; bij de velling van eenige boomen in de laatste jaren werd uit de jaarringen dan ook een ouderdom geconstateerd van 120 tot 125 jaren, ook voor die mooie fijnsparren, die echter nu helaas het tijdperk der rijpheid zijn ingetreden. Dat deel behoorde bij de Wiltbaan.

Zeer waarschijnlijk zijn door hem ook enkele waterpartijen vergraven en vergroot, maar het meeste te dien opzichte is later gedaan door zijne opvolgers Mr. S. C. Nederburg en Baron de Smeth.

Burgemeester Pronck kocht op 7 Juli 1775 voor 5000 Caroli guldens den Ruyterenberg (voorheen Ruterberch) aan, die in 1778 met Sonsbeek vereenigd werd. Dit goed was toen eigendom van den heer Hermanus Beekhuysen. Het bestond uit een huis, hof en houtgewas, meest eikenhakhout. De heer Beekhuysen had er een „lusthuisjen, een hof en een pleisierkamer." Bij den verkoop aan den heer Pronck maakte hij, volgens eene notitie bij de acte te vinden, de volgende berekening der koopsom op:

Tijdens zijn bezit had het goed het volgende opgebracht:

In 1766 116 gld. en 5 stuivers, 1767 126 gld. 15 st., en 62 gld. 10 st. voor gehakt akkermaalshout, 1768 114 gld. 18 st., 1769 89 gld. 6 st., 1770 103 gld. 11 st., 1771 119 gld. 4 st., 1772 102 gld. 2 st. en 258 gld. voor akkermaalshout. In die 7 jaren dus 1092 gld., zijnde per jaar gemiddeld 156 gld.

De huur van het huis stelde de heer Beekhuysen als volgt vast:

„Als ik de pleisierkamer met de hoff en het lust-huysyen „met de wandelwegen wouw verhueren, wilde ik gragt jaars „van maeke 80 gulden, maar sal het maar op vijftigh gulden setten."

Het goed met huis en land kon dus gemiddeld opbrengen 156 + 50 = 206 gld. Dit bedrag, uitmakende ± 4 procent, geeft eene kapitaalwaarde van omtrent 5000 Car. guldens.

De heer Pronck heeft na den aankoop de pleisierkamer ook buiten de pacht gehouden. Hij hield er af en toe verblijf; van daar had men een riant uitzicht over de Betuwe en de velden langs den IJssel.

De verpachtingen in dien tijd brachten voor de pachters nog al veel kosten mede. Zij geschiedde o.a. op 11 Januari 1796 bij inzet, hoogen en afmijnen; op ieder perceel kwam veel onraad, n.l. voor conditiën 1 gld. 4 st., armengeld 2 st., afslager 2 st., aanwijzer 12 st., gelag 16 st., te zamen 2 gld. 16 st., voor dien tijd een niet gering bedrag.

De zoon, mr. I. Pronck, heeft op 17 Augustus 1797 Sonsbeek verkocht voor 96000 gld. aan mr. S. C. Nederburg, eigenlijk aan diens echtgenoote Elisabeth Gertruy Scheltus. In de acte van overdracht worden de verschillende eigendommen, waaruit Sonsbeek bestond, afzonderlijk beschreven en dat er veel door den heer Pronck was aangeplant geworden, blijkt uit het telkens vermelden van geplante opgaande boomen, zoo van vreemde als inlandsche soorten, van aangelegd akkermaalshout, water en waterwerken, van zware opgaande boomen in de Wiltbaan, van een nieuw aangelegd bosch, zijnde een gedeelte van den zoogenaamden Craneveldscamp, in besten smaak aangelegd tot wandelingen, bepoot met vreemde en inlandsche boomen, heesters en akkermaalshout enz. enz., en wel meer dan 100 bunders groot door tal van aangekochte gronden nabij Ruimzicht, den Kluizeweg, 't Alteveer en elders.

Mr. S. C. Nederburg is bezitter geweest van 1797 tot 1806. Ook deze eigenaar heeft veel laten verbeteren, voornamelijk aan de waterpartijen; in het resolutieboek van het gemeente-

bestuur van 15 Mei 1801 toch staat het volgende te lezen:

„Beklagbrief van de molenaars langs de beek, dat door „tijdelijk gemis en overstrooming van water hun molens niet „goed loopen en dit veroorzaakt, doordien de tegenswoordige eigenaar van Sonsbeek, de burger Nederburg, het onland nabij de molen van wijlen de molenaar Ros (de molen bij den grooten waterval) mede tot een vijver heeft doen approprieeren en het water uit de groote vijver door een deuker, onder den dam heenloopende, heeft doen aftappen in gemeld onland en nieuw gegraven vijver".

Het besluit van 't Stadsbestuur luidde: „Het water mag „niet uit den grooten vijver naar de Molenbeek afgeleid noch „opgestopt worden, maar moet zijn gewone en natuurlijke loop „blijven behouden".

Maar op 22 Mei van gemeld jaar was Mr. Nederburg reeds tegen het genomen besluit uitvoerig opgekomen, als zijnde het verhaal der molenaars geheel bezijden de waarheid, daar hij een tijdelijke geul in de weide had laten graven om de molens te blijven voeden.

Op 2 November 1801 schreef genoemde heer nogmaals aan het Stadsbestuur, als hebbende nog geen tegenbericht ontvangen. Op 4 December 1801 werd het besluit opgeheven of ingetrokken, omdat de molenaars nu verder zeer tevreden waren. Met het graven van een vijver is waarschijnlijk bedoeld de beek vóór den grooten waterval en de vijver aan de zuidzijde van den kleinen waterval tegenover de Theeschenkerij.

In welk jaar de groote vijver op Sonsbeek bepaald gegraven en in zijn tegenwoordigen vorm gebracht is, is mij niet bekend, vermoedelijk na 1808. Dat die vorm in 1753 nog geheel anders was, leert de hierbij gereproduceerde schets naar een gedeelte eener gekleurde teekening van het toenmalige Zypendaal en omgeving (X).

In 1774 is de Wiltbaan met den nabij gelegen Gulden bodem overgegaan in handen van burgemeester Pronck.

Van die gekleurde teekening, in 't bezit der familie Brantsen, had de heer N. J. Rupp alhier eene gekleurde copie gemaakt en genoemde heer was zoo welwillend mij die af te staan tot het overnemen van het gedeelte, waar nu de groote vijver van Sonsbeek ligt (door stippellijnen op dezelfde schaal aangegeven, benevens de nieuwe rijweg om het park en de ombuiging van den Zijpschen weg ten westen van de Teerplaats).

Bij vergelijking met het kaartje van 1550 ziet men, dat de plassen in den loop der jaren gedeeltelijk in moerasland zijn overgegaan en dat de molen tusschen den Zijpschen vijver en den tegenwoordigen grooten vijver nog aanwezig is 1).

De „Elzepas" boven den molen beneden den grooten vijver (nu waterval en grot) is thans nog als een zeer moerassig stuk bosch daar aanwezig.

De naam „Vorster" wijst op het nabij gelegen eigendom van de familie van dien naam. De opvolgende Bruininx- of Sonsbeekermolen behoorde destijds aan de Vorsters en ging in 1767 over aan Ds. de Normandie.

Op 2 September 1801 had Mr. Nederburg een klacht ingediend bij het Stadsbestuur over vernieling van vruchtboomen en ander hout op Sonsbeek en vergunning gevraagd om voetangels en klemmen te mogen leggen. Dit laatste werd toegestaan.

Zeer waarschijnlijk heeft de heer Nederburg de tegenwoordige theeschenkerij laten bouwen, wellicht op de fundeering van het huis van Ds. de Normandie, tenzij zijn voorganger, de heer I. Pronck, het gedaan heeft, hetgeen daarom zoude zijn aan te nemen, omdat in de acte van overdracht aan den heer N. sprake is van heeren- en tuinmanshuis met stalling. In ieder geval was het gebouw toen nieuw; dit kan blijken uit de beschrijving van de omstreken der stad Arnhem in 1820 door den heer I. A. Nijhoff. Te vergeefs heb ik aan 't gebouw gezocht naar 't jaar der stichting in ankers of steenen.

De heer Nederburg woonde in den Haag, maar des zomers op Sonsbeek. Voor een zomerverblijf voldeed het voor dien tijd in alle opzichten, hoe klein het op een afstand ook schijnt. Immers het bevatte een ruime koepelkamer, eenige slaapkamers, flinke zolder en keuken en zeer degelijke kelders, zoowel voor de berging van fruit als van wijnen en andere consumptieartikelen. Daarachter was een groot en ruim koetshuis voor stalling. Vóór een paar jaren bij 't plaatsen der waranda is het inwendige gewijzigd geworden. De meeste landhuizen van dien tijd werden alleen in de zomermaanden betrokken en men was matiger in zijn eischen dan tegenwoordig. Uit de koepelkamer had men een heerlijk, onbelemmerd uitzicht op den Zijpschen weg en op de toen nog landelijke omgeving; het

1) In 1776 door Pronck afgebroken.

achter het huis staande geboomte was nog jong en niet zoo majestueus opgeschoten als thans, nu de boomen en struiken op het hoogste punt hunner ontwikkeling zijn gekomen. De groote toren en de beide torentjes der Sint Walburgskerk waren van Sonsbeek te zien, mede de boomen der stadswallen, want geen belemmerende spoorweg lag toen in den weg 1).

De uitgang van Sonsbeek was bij den waterkoornmolen tegenover de Pels Rijckenstraat; daar was die afgesloten door een groot ijzeren hek met toebehooren; bij den verkoop in 1806 aan Baron de Smeth behield de eigenaar dat hek voor zich en deed er een houten voor in de plaats stellen; denkelijk was het dus een meer sierlijk bewerkte afsluiting.

Ook de heer Nederburg heeft de bezitting vergroot door aankoop van omliggende landerijen en ruilde ook met Baron Gerhard Brantsen van de Zijp.

De kosten bij de publieke verpachting van bouwland, waarvan er eene op 8 Augustus 1804 door Mr. Nederburg gehouden werd, waren nog hooger dan in den tijd van den heer Pronck, n.l. voor elk perceel 4 gld. en 13 st. en wel verdeeld als volgt: conditie en vacatie 3 gld. 3 st., voor de armen 4 st., voor den aanwijzer 8 st., voor 't gelag 8 st., voor den afslager 8 st., voor de biljetten 2 st., werkelijk geen geringe belasting.

Aangezien de heer Nederburg niet zoo heel lang bezitter is geweest van Sonsbeek, zal er wel niet zoo heel veel door hem zijn aangeplant geworden.

Op 3 en 4 November 1806 gaat de geheele bezitting over aan Baron Theodorus de Smeth, Heer van Deurne en Liesselt, lid der Staten van Noord-Brabant, wonende te 's Gravenhage, gehuwd met Vrouwe Arnoldina Jacquelina Rengers (later eigenaar geworden ook van Hartjesberg), voor de som van 110000 gld., in 10 termijnen te betalen. De acte werd 22 November 1806 te 's Gravenhage gepasseerd. Deze nieuwe eigenaar vereenigde in 1808 beide goederen tot één geheel onder den naam van Sonsbeek, vestigde zich metterwoon op 't huis van Hartjesberg na dit vergroot te hebben en bestemde het huis op Sonsbeek tot tuinmanswoning.

Baron de Smeth is de man geweest, die al die verschillende uitheemsche boomen heeft laten planten, waarvan we voor een groot deel thans nog kunnen genieten. Zoo zijn door hem de

1) De lijn naar Emmerik kwam eerst in 1856 tot stand.

tulpenboomen, moerascypressen, libanonceder, lariksen en fijnsparren in den omtrek van hangbrug en kleinen waterval geplant, verder de lariksen in het Lariksdal westelijk van den hertenkamp, de eiken op Roelofsberg enz. Bij de velling van eenige dier boomen in de laatste jaren kon de ouderdom uit de jaarringen bepaald worden.

Hij kocht vele gronden aan van 't Sint-Catharina-Gasthuis om daarmede de bezitting te vergrooten. Voorts kocht hij den koornmolen met huis, schuur, bouwland en de zoogenaamde Bloemenbleyck 1) van mr. J. N. van Eck aan voor 16000 gld. De ronde weide, waar nu de volksspelen worden gehouden, liet hij aanleggen; de rondom staande beuken waren er al (geplant in 1775), maar nog betrekkelijk jong, en hij hield daar zwarte schapen. Een belvedere bezat hij ook al, gemaakt van ruwe boomstammen, waarlangs een wenteltrap, een kunstig vervaardigde stellage. De molen bij den grooten waterval bleef bestaan.

In één woord, Baron de Smeth maakte een lustoord van het gezamenlijke Sonsbeek. In het werkje van den heer I. A. Nijhoff „Wandelingen in een gedeelte van Gelderland, geschiedkundige en plaatsbeschrijvende beschouwing van de omstreken der stad Arnhem", uitgegeven in Juni 1820, komt op blz. 80 en vervolgens een zeer opgewekte beschrijving voor van hetgeen daar toen te zien was 2).

Wiltbaan en Gulden Bodem met het Gulden Spyker.

De oudste gedeelten van het landgoed zijn de Wiltbaan, en de Gulden Bodem met het Gulden Spyker. De Wiltbaan was de omgeving van de tegenwoordige boerderij of het melkhuis aan de overzijde van den grooten vijver, en al vóór eeuwen was daar ter plaatse een boerderij of iets dergelijks aanwezig, maar de plaats van den Gulden Bodem en voornamelijk die van het Gulden Spyker was met minder juistheid bekend. Daaromtrent worden we echter volkomen ingelicht door de reproductie van een deel eener teekening, welke ik vond in het Archief en in het Museum alhier (I). De teekening is

1) Zie de vorige bezitters van dit leengoed in Register op de leenaktenboeken van Gelre en Zutphen, afdeel. Het kwartier van Veluwe, blz. 11.

2) De groote vijver bestond toen al volgens die beschrijving; zeer waarschijnlijk is die dus onder Baron de Smeth gegraven.

gekleurd en van de hand van den bekenden Jac. van Deventer, keizerlijk aardrijksbeschrijver, en vervaardigd ± 1550. Door stippellijnen is daarop door mij de tegenwoordige toestand aangegeven. Van den grooten vijver zijn nog slechts enkele verspreid liggende plassen aanwezig en op één daarvan, ongeveer ter hoogte van het groote eiland, is een gebouw aanwezig, waarbij geschreven staat „Gulden Spiker". Ook de huizen bij de Teerplaats en bij de tegenwoordige boerderij bestonden toen reeds. De groote waterval was een molen. De beek liep van daar als een smal lint naar de stad, terwijl verschillende watermolens aanwezig waren. Even boven den tegenwoordigen Sonsbeekweg liep de Heiligeboomsche weg, waar aan de zuidzijde lag het Craneveldsspyker en aan de noordzijde Hartgersberg.

Omtrent dat Gulden Spyker vond ik tusschen oude acten het volgende uit dien tijd.

In 1545 was het eigendom van „Coninginne Douagière Maria van Hongrien, van Bohemen" etc, die deze landen voor haar broeder Karel V bestierde. Meester Gerart Renoy was Raad en Commissaris en Ontvanger-Generaal van den lande van Gelre. De Regentes gaf haar commissaris last op 28 Juli 1545 in het openbaar te doen verkoopen of te beleenen: „den Gulden Spycker met syne toebehoorten, liggende buyten „ende aen de stede van Aernhem, mitten houten gangen daer-„omme gaende, ende mitten landen, wegen ende wateren daertoe „behoerende, geliick wylen Heer Kaerle van Egmont 't selffde „gehadt heeft." Gedaen te Utrecht.

De opbrengst moest voorzegde rentmeester „employeren „tot de reparatiën, van nooden weesende tot onderhoudenisse „van K. Ma^t^ Huys ende Hoff tot Nymegen".

Het huis is door water omringd geweest; later schijnt het erg bouwvallig te zijn geworden, want in een oude aanteekening las ik, dat op 20 December 1568 de toestand zoo slecht was, dat de bewoner angst had, dat het met hevigen wind hem op 't hoofd zou vallen. Er woonde toen op zekere Jan Thymanssen om het voor geheele vernieling en voor wegsteling te behoeden. Als ik de memorie goed begrepen heb, deed hij dit voor den heer Giellis Pieck voor eenig loon. Wie die heer Pieck was, leert het volgende.

Ongeveer 1520 behoorde dit geheele gebied aan Hendrik de Groeff, erfvoogd van Erckelents, landrentmeester van Gel-

derland en hofmeester van hertog Karel. Op 28 December 1524 ging de bezitting, „Groenestein of Grontstein" geheeten, over aan den Hertog voor 3800 goudguldens. Deze liet op de plaats, waar voorheen (in 1430 reeds) het Gulden Spyker gestaan had en dat verdwenen was, een nieuw gebouw van denzelfden naam zetten en de geheele omgeving kreeg er den naam naar. Voor den bouw werden „de steenen dairvoir door den huysluyden van Veluwensoem van den Rosendael bis aen den Spicker gevoert op aanschryvingh van den rychter tot Arnhem und van Veluwensoem". Hij was daar veel 1) en genoot er van de jacht in een wildbaan, die hij had laten afpalen. Er was een vischvijver, een kapelletje, waarin hij zijn godsdienst hield en een rondom in het water gelegen torentje.

Na zijn dood kwam dit Gulden Spycker aan Steven van Ruytenborch, die veel te vorderen had van den Hertog wegens verlies van paarden in den oorlog. Maar in 1543 nam Karel V alles in beslag als veroveraar van Gelderland en de weduwe van Ruytenborch begon te procedeeren 2). Zij liet bij haar dood haar recht na aan haar schoonzuster, die met den raadsheer Gillis Pieck van Enspyck was gehuwd. Voor dezen heer nu woonde de genoemde Jan Thymanssen in 1568 in het bouwvallige huis. Het recht van G. Pieck op de bezitting werd later afgekocht door Boudewyn van der Boe, die er op 14 October 1573 mede beleend werd door Philips II, die het goed eerst ook in beslag had genomen als zoogenaamd geuzengoed 3).

In het kort weêrgegeven zijn daarna eigenaars van Wiltbaan en Gulden Bodem de volgende personen: 1626 Jhr. Arnolt van den Gruythuys voor de halve Wiltbaan.

---

1) Tal van door hem uitgevaardigde stukken eindigen met: „Gegeven op onsen Gulden Spycker".

2) Zie hierover ook Gelre, Bijdr. en Meded. XI, blz. 416.

3) Het Register op de leenaktenboeken, afd. Veluwe, blz. 17, zegt:

't Huysken, genoomt den Gulden Spycker, met allen synen tobehoren, tot Zutphenschen rechten te leen gemaeckt by Boudewiin van der Boe, rekenmeester, nadien hy des heeren actie daeran verworven ende 't recht, dat van Steven van Rutenborch op siin suster, gehylickt an den raetsheer Giellis Pieck, heer to Enspyck, ende van haer op hare kinder gestorven was, van denselven raetsheer angecofft hadde, overmitz oyck wylen Adriaen de Waels goederen, die om dit goet tegen Giellis oick actie gemoveert hadde, geconfisceert waren, 14 Octobris 1573.

Na zijnen dood vinden wij zijne beide zonen Daem en Arnt achtereenvolgens als bezitters en ten slotte zijnen kleinzoon Willem in 1612. Vervolgens komt het goed niet meer als leen voor.

Op 9 April 1698 wordt in eene schepenacte het goed omschreven als huis, hof, schaapschotten, landerijen, schaapsdrift, vijvers, bosch en andere houtgewassen.

Daarna komt het in handen van zekeren Jan Tymes.

Op 15 December 1723 is het de familie van Bekbergen, daarna Time of Tymen Jansen en zijn zoon Jan Tymense, ook geheeten Jan Tymensen of Tymessen. Van dezen ging alles op 5 Maart 1774 over op burgemeester G. Pronck in publieke veiling voor 26189 gulden. Daarbij was de Schutterscamp, land aan de Kolfbaan, een heidekamp, genaamd Craneveltscamp, enz. Na 1797 kwam mr. Nederburg, in 1806 Baron de Smeth.

Sonsbeek onder de familie van Heeckeren.

In 1821 treedt als bezitter op van het vereenigde landgoed Sonsbeek Hendrik Jacob Carel Jan Baron van Heeckeren van Enghuizen, Heer van Beverwaard en Odijk, ook wel van Beurse geheeten, lid van de Ridderschap van Gelderland, woonachtig te 's Gravenhage en gehuwd met Vrouwe Elisabeth Hope.

Volgens een gerucht dineerden in het begin van 1821 genoemde heer van Heeckeren met zijne echtgenoote op 't huis van Sonsbeek bij Baron de Smeth. Verrukt over de heerlijke ligging en de vorstelijke omgeving deed tijdens het diner de gast de vraag aan den gastheer, of het landgoed ook uit de hand te koop was, waarop bevestigend werd geantwoord.

Op 28 April 1821 gaat de geheele bezitting over voor 210000 gld. Bij dien koop behoorden niet de Sint-Agnieten- en de Prümemolen, die beide later door Baron van Heeckeren werden aangekocht, gelijk reeds eer is meegedeeld (2 Juni 1821 en 9 Februari 1822 voor resp. 35000 en 12000 gld.).

De nieuwe eigenaar heeft alle mogelijke omgelegen panden en gronden voor hooge sommen aangekocht, zoodat Sonsbeek in 1825, toen er ook de Waterberg bijkwam, grooter werd dan ooit te voren en zich uitstrekte tot aan den Koningsweg bij Vrijland op Schaarsbergen. Ook St. Marten werd op 8 December 1821 van mr. R. J. Bouricius aangekocht. Dit goed is genoemd naar den eersten schutspatroon der stad; in de 15de eeuw stond er een kapel. Bij den aankoop door Baron van Heeckeren was er al geen huis meer op 't land aanwezig. De eigenaar van Hartjesberg, Mr. Beelaerts van Wieldrecht, had het ook op 31 December 1787 gekocht, maar op 24 April 1797 weêr publiek ver-

kocht aan Jan Bodd; van dezen was het overgegaan aan Mr. Roeland Jan Bouricius.

In 1766 was het Sint Martens kerkhof nog aanwezig (zie de foto naar de teekening van Fr. Beyerinck); bij het bouwen van de huizen hoek Paul Kruger en de Wetstraat in de laatste jaren kwamen vele doodsbeenderen te voorschijn.

Eene reeks van acten heeft betrekking op de vele aankoopen, die Baron van Heeckeren deed; de opsomming daarvan zal ik maar achterwege laten. Alleen wil ik vermelden onder de belangrijke aankoopen de volgende:

De gronden bij het kanonnenpark aan den Zijpschen weg in 1824 voor 26000 gld. van Baron Brantsen van de Zijp. Op 15 April 1860 werd daarvan door de gemeente Arnhem een veld ter grootte van 2 H. A. gepacht tot inrichting van het kanonnenpark.

Dit terrein is thans geheel vergraven en voor huizenbouw bestemd, terwijl het kanonnenpark hoogerop geplaatst is en het noordwestelijke deel aan het Diaconessenhuis tot stichting van een nieuw gebouw is verkocht geworden.

De Waterberg met de Kluis (waarover nog enkele bijzonderheden volgen) werd op 20 Augustus 1825 gekocht voor 120000 gld. van Mr. Arnold Antoni Gaymans, aldaar wonende.

In 1833 werd op 4 Mei de Tonnenberg gekocht voor 4000 gld. Op 30 April 1842 volgde de aankoop van den Hommel voor 5213 gld., bewoond geweest door den emeritus predikant Jacobus Albertus Streso.

In 1834 en 1835 kocht Baron van Heeckeren meer dan 320 H. A. heigrond van de Stad aan ter ontginning.

En behalve Marienberg, dat aan Mr. Weerts bleef, kocht de zoon van Baron van Heeckeren onder zeer veel meer ook aan de buitenplaats Rozenberg aan den Amsterdamschen weg, voorheen Rustwat geheeten, van de erven Mr. Everard Scheidius voor 15500 gld. op 15 Februari 1871.

Baron de Smeth had dat laatste landgoed ook al bezeten en op 29 Januari 1808 gekocht voor 4000 gld., maar het op 12 September 1818 voor 5500 gld. weêr van de hand gedaan aan Mr. J. Ph. Scheidius, die er met zijne familie ging wonen.

Van de belangrijke werken en beplantingen, die Baron van Heeckeren op Sonsbeek liet uitvoeren, kan op het volgende gewezen worden. De bekende tuinarchitect J. D. Zocher Jr. (geb. 12 Febr. 1791, overl. 8 Juli 1870) heeft denkelijk in

1822 of 1823 de geheele bezitting in verband met uitgevoerde werken op de Zijp tot één geheel gebracht wat betreft de groote lijnen, voorts waterwerken en vijvers doen graven en verbeteren.

Ook de bekende Duitscher von Petzold moet er adviezen gegeven hebben, want het landgoed de Zijp wordt door dezen genoemd en afgebeeld in zijn bekend werk over den aanleg van parken en tuinen. En beide landgoederen, de Zijp en Sonsbeek, vertoonen in aanleg veel overeenkomst. De aan de overzijde van het huis de Zijp staande kastanjeboomen (waar eenmaal de Zijp zelf lag) moeten tijdens het bezit van Karel van Gelder omtrent 1525 zijn geplant.

De toen nog bestaande watermolen bij den tegenwoordigen grooten waterval werd afgebroken en in grot en waterval veranderd, waarvan de zware steenen uit de heide bij Kootwijk en Ede werden aangevoerd door middel van vele paarden; de kosten daarvan beliepen bijna 70000 gld. De fontein in den fonteinvijver werd gemaakt, de belvedere werd gebouwd, waarvan als fundeering de steenen dienden van het afgebroken gebouw van Mr. Gaymans op den Waterberg; de toen nog uit akkermaalshout bestaande helling bij de belvedere werd met beuken beplant en overal, vooral in den omtrek van 't woonhuis, werden fraaie houtsoorten aangeplant. Ook werd de hertenkamp gesticht, die tot aan het woonhuis reikte. Dit werd verbeterd en vergroot en een bijgebouw, nu nog aanwezig, westelijk daarvan gezet. Een fraai koetshuis werd in in 1822 gebouwd, benevens eene oranjerie, die links van den hoofdingang stond, welke beide gebouwen in 1897 door den brand van het tentoonstellingsgebouw verloren gingen. Vele beelden en vazen, vaak van marmer, werden hier en daar geplaatst, o.a. de bekende hardloopers, „Atalante" en „Hippomenes" voorstellende. In den moestuin, thans bloemkweekerij, werden fijne soorten van vruchtboomen geplant en broeibakken van Bentheimersteen gebouwd.

Een aantal leelijke huizen langs het begin van den Zijpschen weg aan de oostzijde werden opgeruimd en daarvoor kwamen in de plaats, ongeveer 1824, vierkante gebouwen op ruimeren afstand van elkaar, welke op hun beurt in 1904/5 bij de verbreeding van den Zijpschen weg van gemeentewege werden afgebroken en door grasland zijn vervangen.

In 1824 werd de beek tusschen de beide molens en naar den Sonsbeekweg op de tegenwoordige breedte en diepte ge-

bracht, de weide geëgaliseerd achter den tweeden molen en vermoedelijk ook de karpervijver gegraven. Dit werk werd door Willem Buiten aangenomen voor 6000 gld., het werkvolk kreeg per dag f 0.50.

De Apeldoornsche weg werd in 1824 aangelegd door Baron van Heeckeren en in verbinding gebracht met den stadssingel buiten de Velperpoort. In 1865 heeft de Gemeente den weg tot aan den viaduct (thans verbreed) overgenomen.

De eigenaar van Mariënberg, Mr. C. A. Weerts, sloot in 1827 met Baron van Heeckeren eene overeenkomst betreffende beplantingen langs den Zijpschen weg bij de Zijpsche poort — er was toen nog geen spoorlijn naar Zutphen en Emmerik aanwezig — om het uitzicht uit Mariënberg vrij te houden naar den kant der stad, een servituut, dat ook na den aanleg van de spoorbaan nog tot in dezen tijd bleef bestaan, echter zonder reden.

Opvolger van Baron van Heeckeren was diens zoon Lodewijk Evert, maar deze werd sinds 1860 verpleegd in Meerenberg, en als curator was in zijne plaats benoemd Frederik Florent Jacques Henri Baron van Heeckeren, buitengewoon adjudant en kamerheer van Z. M. den Koning en gepensioneerd luitenant-kolonel der artillerie.

In 1884 werd eigenaar de heer Guillaume Maurice Alexander Baron van Heeckeren van Enghuizen, gehuwd met Vrouwe Charlotte Alexandrina Baronesse van Heeckeren van Molencaten.

Op 1 Februari 1898 ging de geheele bezitting, groot ruim 815 H.A., over op eene naamlooze vennootschap tot exploitatie van het landgoed Sonsbeek (directeur de heer H. Kooy Jr.) voor de som van 751000 gld.

Na langdurige beraadslagingen kocht de Gemeente Arnhem op 12 Mei 1899 het grootste deel aan van de vennootschap, n.l. 501 H.A., voor 833345 gld. plus 4 percent rente over eenige maanden van 1899 en eenige bijkomende kosten, terwijl tevens de Gemeente op zich nam de straten der zoogenaamde Transvaalwijk aan te leggen, te rioleeren en te verharden, en een brug met twee vijvers en waterval met beplanting tot stand te brengen, waarmede ± 58000 gld. gemoeid was, zoodat in totaal ongeveer 9 ton gevorderd werd.

Intijds was begrepen, dat het voor een luxe-stad als Arnhem noodzakelijk was een aantrekkingspunt van buitengewone waarde

ook in de toekomst in handen te hebben, opdat door beursspeculaties de schoone parel niet te loor zou kunnen gaan.

De leening werd gesloten tot een bedrag van 1100000 gld. tegen een koers van 78 met een rente van $2^1/_2$ percent en met jaarlijksche aflossing gedurende honderd jaren.

De vele veranderingen en verbeteringen, welke na den aankoop hebben plaats gehad — waarvan de omvangrijkste zeker is de aanleg van het stadskwartier tusschen Burgemeester Weertsstraat en Holleweg, en van het villapark aan den Apeldoornschen weg — laat ik thans geheel buiten bespreking.

Omtrent den Waterberg en de Kluis, twee afzonderlijke bezittingen, volgen hier nog enkele bijzonderheden.

De Kluis behoorde indertijd aan de Commanderie van Sint Jan binnen Arnhem. Er stond een huis en schaapstal op en er lagen heet- of heidevelden nabij. Burgemeester G. Pronck kocht het goed omtrent 1778. Zijn zoon, mr. Jac. Pronck, verkocht het op 8 September 1798 aan mr. Arnold Antony Gaymans; het huis was toen al afgebroken volgens de acte; waarschijnlijk stond het ter hoogte van de wei of de kweekerij.

De Waterberg was ongeveer in het midden der 18de eeuw eigendom van Christoffel Rochus Menthen, burgemeester van Arnhem. Er stond toen een huis op met schuur, er was een vijver en een tuin aanwezig, verder bouwland, eiken-, dennen- en beukenbosschen, lanen en akkermaalshout.

Op 20 Augustus 1757 ging het goed over aan Lubbert Braakman, daarna op 28 September 1763 aan mr. Arnout Gaymans, oud-burgemeester van Arnhem, advokaat voor den Hove van Gelderland, die er 6131 gld. en 15 stuivers voor betaalde. Deze eigenaar vergrootte het goed zeer door aankoop van omliggende gronden en beplanting daarvan. Onder meer werd in 1771 de beukenlaan aangelegd, loopende ten westen van de begraafplaatsen op Moskowa en langs de schietbanen tot aan de leemkuilen, waartoe hij van het stadsbestuur vergunning kreeg tegen eene jaarlijksche recognitie van 6 stuivers, te betalen aan den stadsrentmeester op St. Petri (22 Februari).

In 1798 wordt er de aangekochte Kluis bijgevoegd en alles beplant en bepoot en van vijvers voorzien. De eigenaar woonde er op, het huis moet gestaan hebben noordwestelijk van de Vacantiekolonie, op den hoek van den verlengden Waterbergschen weg en den weg, die naar de boerderij op den Waterberg

voert. Op 16 October 1800 gaat de bezitting volgens een testament van 20 Maart 1797 over op den zoon mr. A. A. Gaymans, die al reeds de Kluis in 1798 had aangekocht; ook deze eigenaar bleef op den Waterberg wonen.

De waarde van deze bezitting was intusschen zeer gestegen; dit kan hieruit blijken, dat in 1825 Baron van Heeckeren er eigenaar van werd voor de som van 120000 gld., na taxatie door Peter van Zadelhoff, Nicolaas Gerritsen en Jacobus Verburgt. De koopacte werd opgemaakt door Notaris Mr. van Eck. Voor een goed zoo ver van de stad was de som voor dien tijd vrij hoog.

Volgens de koopacte stond er op een heerenhuis en een koetshuis en was Jan Willems pachter van de boerderij, schuur, loods en berg met bijgelegen bouwland.

De taxatie, op 4 Augustus 1825 gedaan, gaf de volgende cijfers: voor 202 morgen en $60^1/_2$ roede heidevelden en schaapsdrift 808 gld., voor 243 morgen en $119^1/_2$ roede bosch en bebouwde gronden 104715.22 gld., waarvan voor de boerderij, schuur, loods en berg ongeveer 1500 gld., terwijl het heerenhuis en koetshuis op 14476.78 gld. werden gewaardeerd, in totaal ruim 445 morgen land met de gebouwen voor 120000 gld. Het heerenhuis met koetshuis liet de nieuwe eigenaar afbreken, de steenen werden voor de fundeering van de belvedere op Sonsbeek gebruikt.

Ook in deze acte van overdracht werd de clausule opgenomen, dat de leemkuilen vrij zullen moeten blijven ten dienste van ingezetenen der stad en gemeente voor het halen van leem- of kleiaarde — blijkbaar een oud recht.

Een belangrijk deel van den Waterberg is op 1 Januari 1914 door de Gemeente Arnhem in erfpacht gegeven aan de Vereeniging „Het Nederlandsche Openluchtmuseum", tot stichting eener inrichting welke nog slechts in enkele landen gevonden wordt en voor ons mooie Arnhem in de toekomst eene attractie te meer kan uitmaken.

En hiermede is mijn overzicht ten einde.

Moge Sonsbeek tot in lengte van dagen het aantrekkingspunt blijven van stadgenoot en vreemdeling als de schoone parel, gevat in smaragdgroene omlijsting.

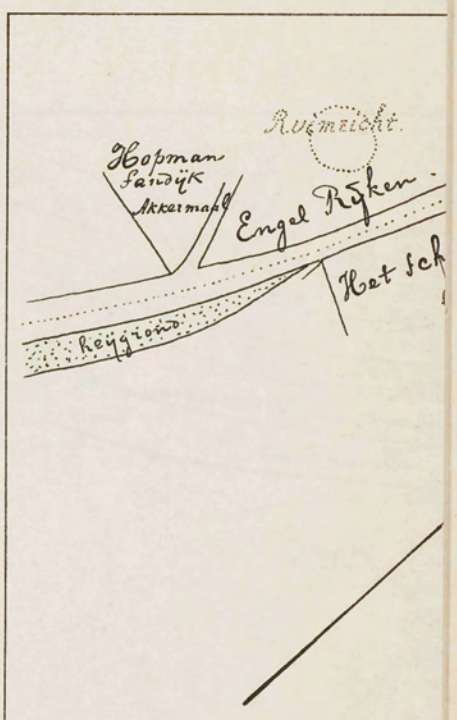

Schets naar eene gekleurde teekening v
archief te Arnhem.
Het gestippelde heeft betrekking op den
3de gedeelte.

PHOT. G. J. THIEME, ARNHEM.

Wageningen UR library
P.O.Box 9100
6700 HA Wageningen
the Netherlands
www.library.wur.nl

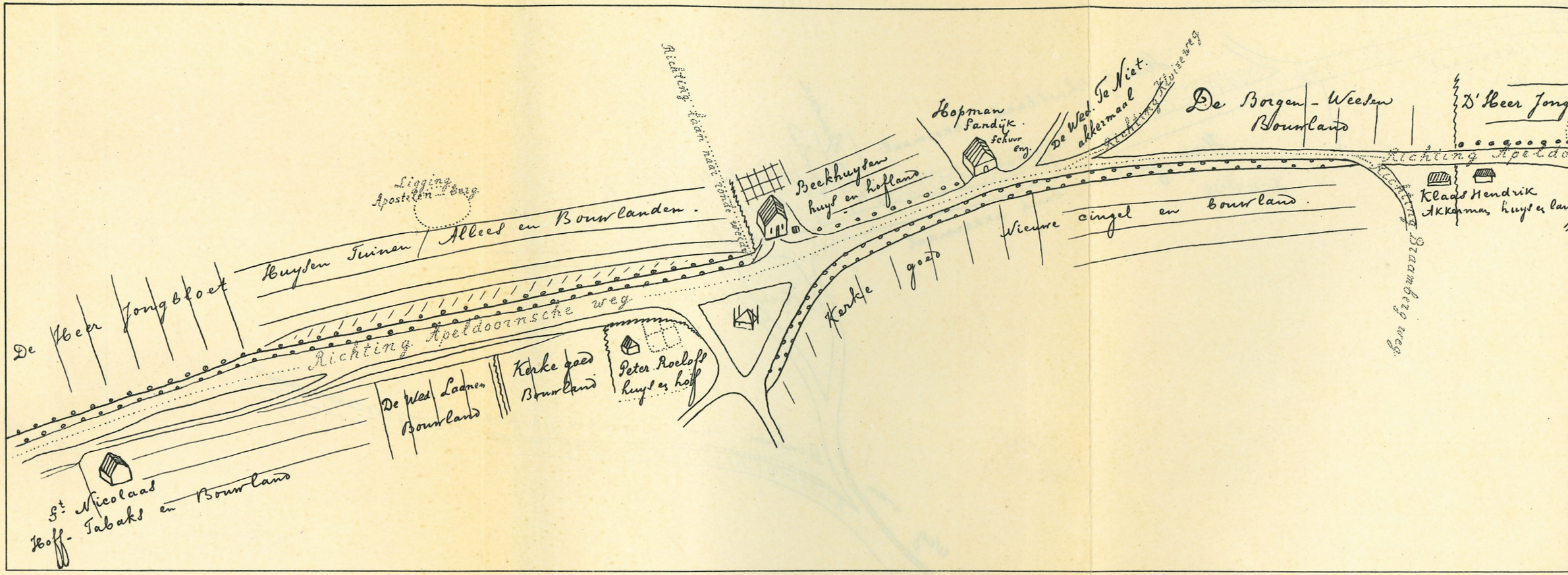

PHOT. G. J. THIEME, ARNHEM.

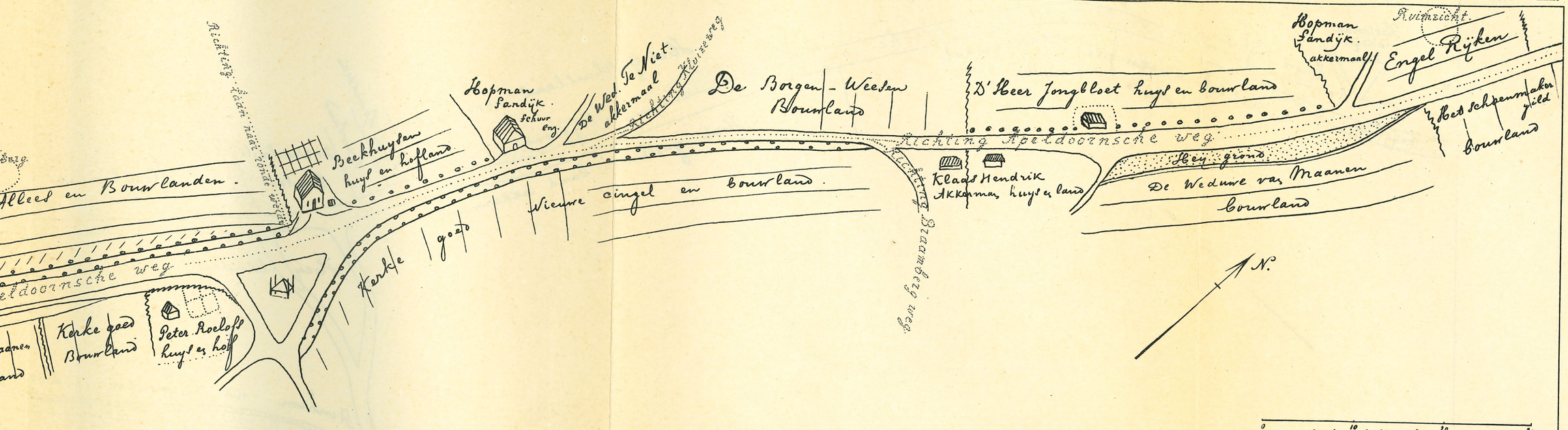

Schets naar eene gekleurde teekening van 1766, berustende in het archief te Arnhem.

Het gestippelde heeft betrekking op den tegenwoordigen toestand.

2de gedeelte. G. A. KK — 1908.

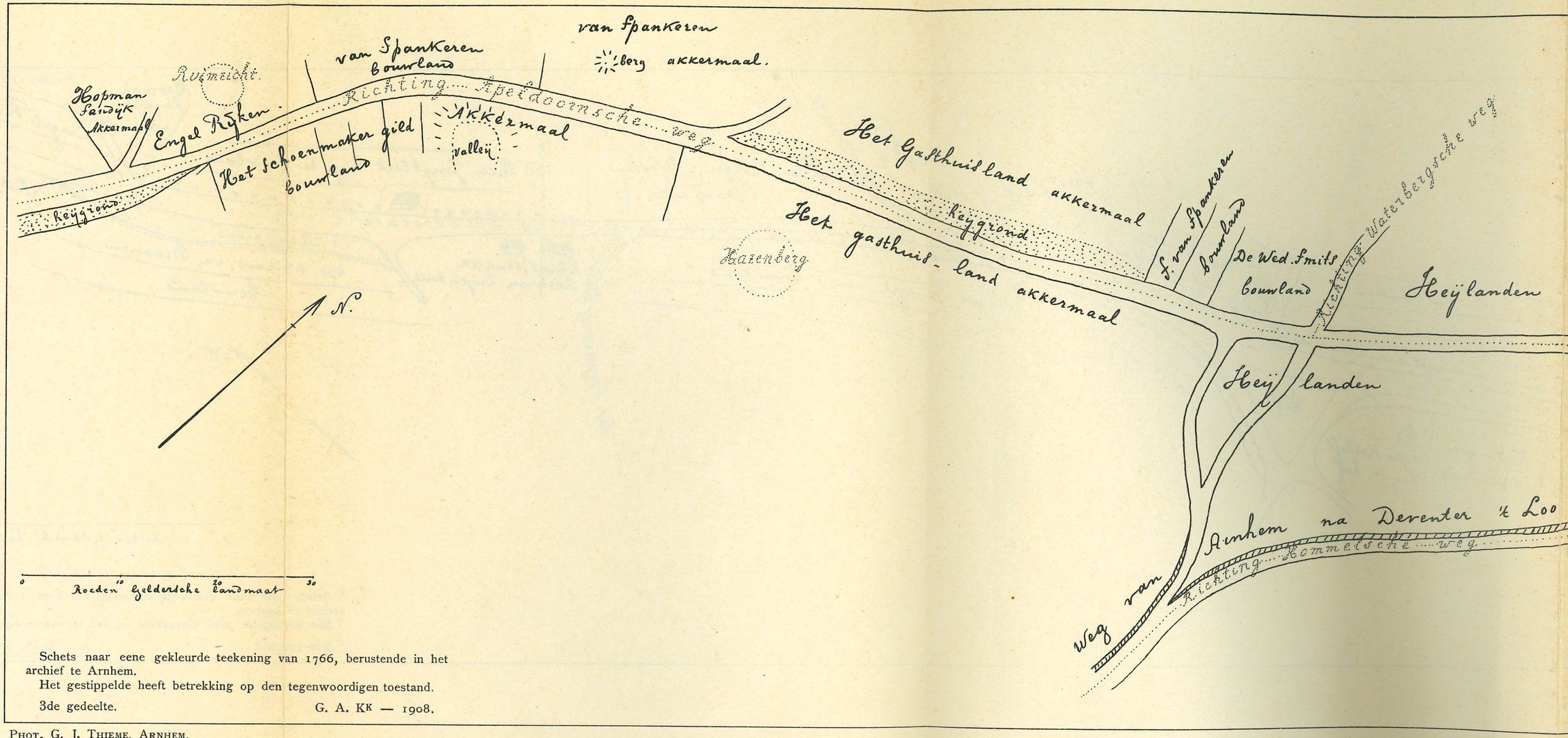

Schets naar eene gekleurde teekening van 1766, berustende in het archief te Arnhem.

Het gestippelde heeft betrekking op den tegenwoordigen toestand.

3de gedeelte. G. A. KK — 1908.

PHOT. G. J. THIEME, ARNHEM.

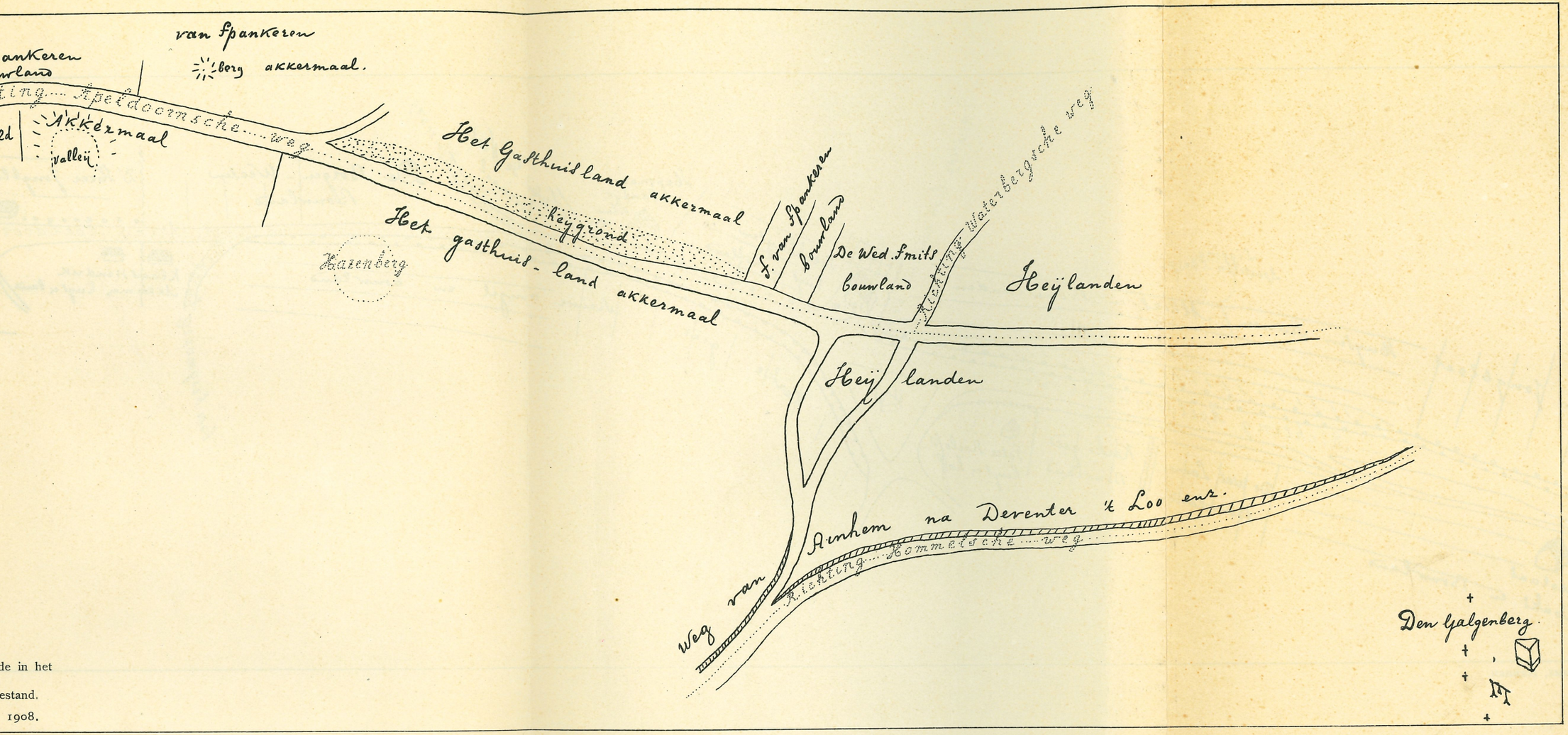

de in het
estand.
1908.

Wat in dese Caert met Root illumineert
Is den Cattenpoelsen Thient Ende met
Geel en Tüffers is nieu aangemaeckt
Landt.

Gedaent Int Jaer 1667
door den Lantm.r
J. van Geelkerck

Bij den druk is het rood weggelaten, zoodat alleen de gemarkeerde lijn .+.+.+.+.+. is overgebleven.

Schets naar eene gekleurde teekening van 1667, berustende in het archief te Arnhem.
Het gestippelde heeft betrekking op den tegenwoordigen toestand.

G. A. KK — 1908.

Wech na Deelen
Fypestein
De Fyp
Ter Hoeven's Erck
5e Jansbeeck
Christian Verkuyl.
Den Buydel.
Wech na Harderwijck
Richting Arnhemsche weg
1e meul
2e meul
3e meul
4e meul
5e meul
Royen haen
Emaus
Richting Bensbrew weg
Thiendt
Hiltbaen.
De Cluis.
Cluiser weech
G. Otterschot
Goort Otterschot
Schutters Camp
Poelen
Ruterberch
Richting Katter
Richting
Nieu aengemaeckt Altevoer.
Landt
Hochreerder
Wolter Krenckhoff
Der
St Johan
Claes den Binnen muller
Schot
Waterbergsche weg
Richting Schelmsche weg
40 Kattenpoelse Kelder
Wech na Deventer Richting Kennemerlandsche weg
Geylhoorn
Kattenpoel
Galgenberch
Wech na Deventer
Wech na Zutfen
Valckenhuijs
Den Mulschenberch.
Wech van Doesburgh

Schets naar eene gekleurde teekening van 1667, berustende in het archief te Arnhem.
Het gestippelde heeft betrekking op den tegenwoordigen toestand.

G. A. KK — 1908.

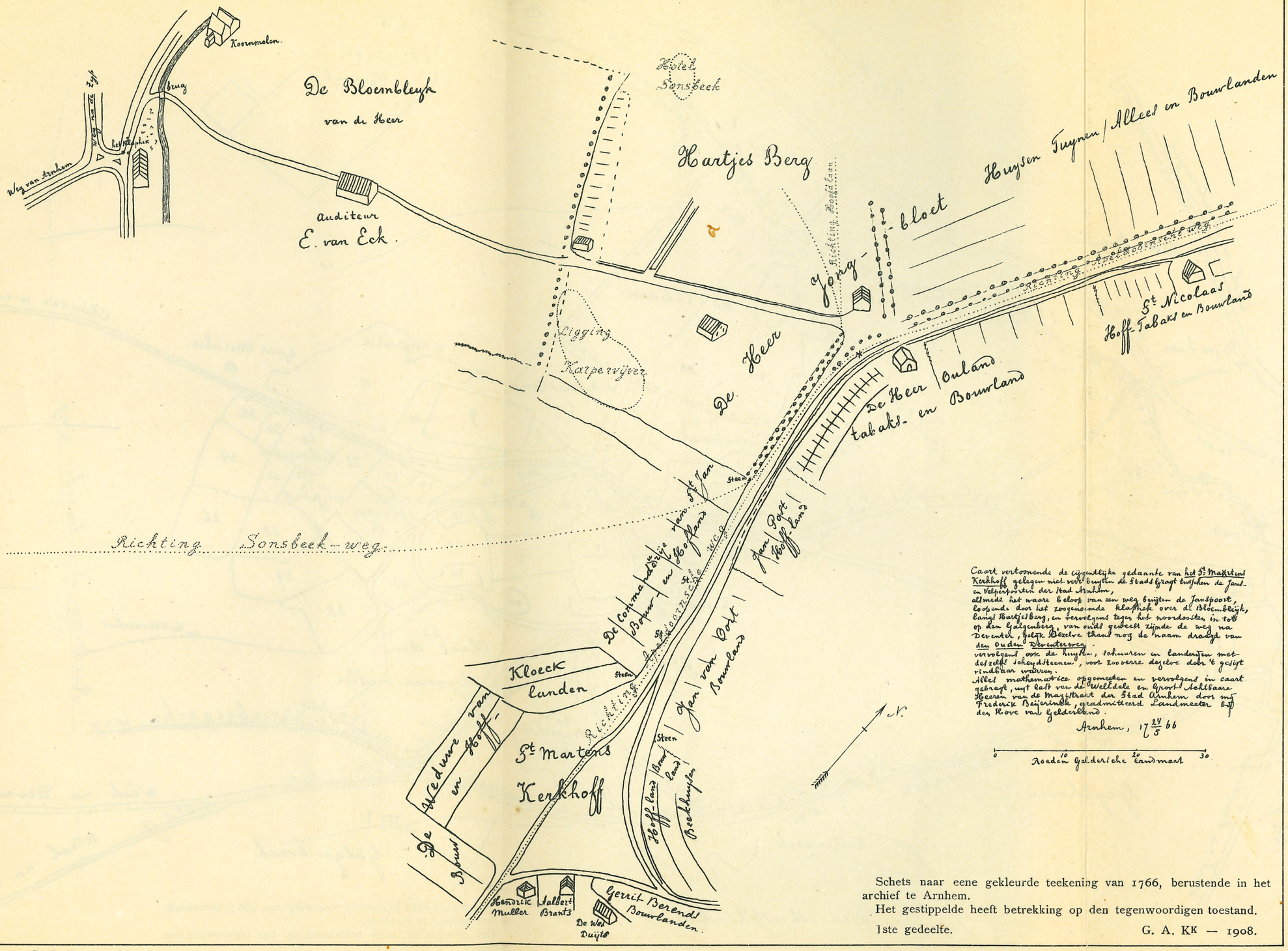

Caart vertoonende de eijgentlijke gedaante van het St. Maartens Kerkhoff gelegen niet verre buijten de Stadt Gragt tusschen de Jans- en Velsporten der Stad Arnhem,
almede het waare beloop van een weg buijten de Jansporte, loopende door het zoogenoemde klaphek over dl Bloemblijk, langs Hartjesberg, en vervolgens tegen het noordoosten, in tot op den Galgenberg, van ouds gebeeft zijnde de weg na Deventer, geheet Beerse thans nog de naam draagt van den Ouden Deventerweg.
vervolgent oock de huijsen, schuuren en landerijen met deszelfs scheydsteenen, voor zoverre dezelve dato 't gesigt rindtsaam waeren.
Alles mathematice opgemeeten en vervolgent in caart gebragt, met last van de Welædele en Grontl. Achtbaare Heeren van de Magistraat der Stad Arnhem door my Frederik Beijerinck, gradmeteerd Landmeester by den Hove van Gelderland.

Arnhem, $17\frac{24}{5}66$

Roeden Gelderlche Landmaat 0 10 20 30

Schets naar eene gekleurde teekening van 1766, berustende in het archief te Arnhem.

Het gestippelde heeft betrekking op den tegenwoordigen toestand.

1ste gedeelte. G. A. KK — 1908.

PHOT. G. J. THIEME, ARNHEM.

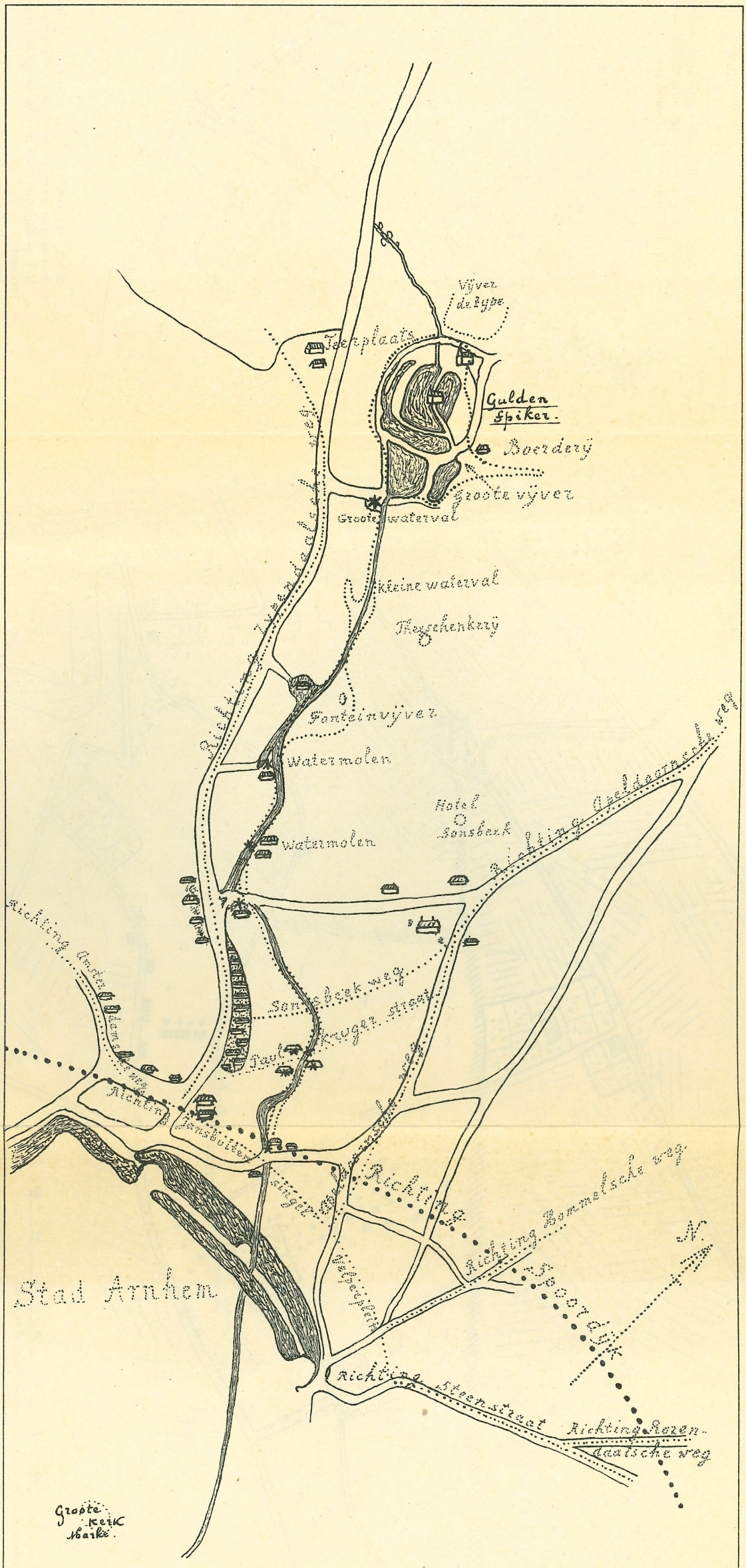

Schets van een deel eener gekleurde teekening van ± 1550 naar JAC. VAN DEVENTER, keizerlijken aardrijksbeschrijver, berustende in het archief en in het museum te Arnhem.

Het gestippelde heeft betrekking op den tegenwoordigen toestand.

G. A. KK — 1908.

PHOT. G. J. THIEME, ARNHEM.

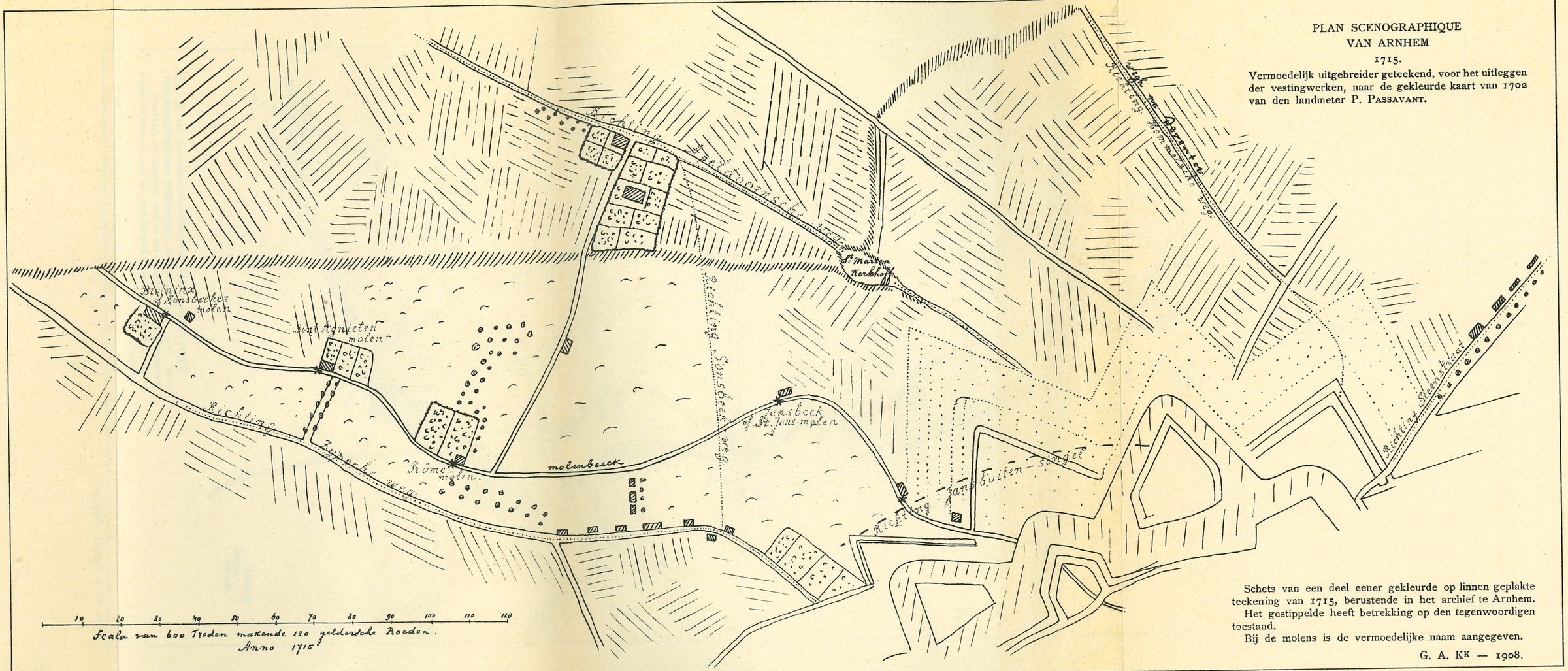
Richting
Arnhemsche weg
Richting
Velpsche weg
Richting
Zijpsche weg
Richting
Steenkkaat
Richting
Zijpsche weg
Richting
Zijpsche weg
Richting
Zijpsche weg

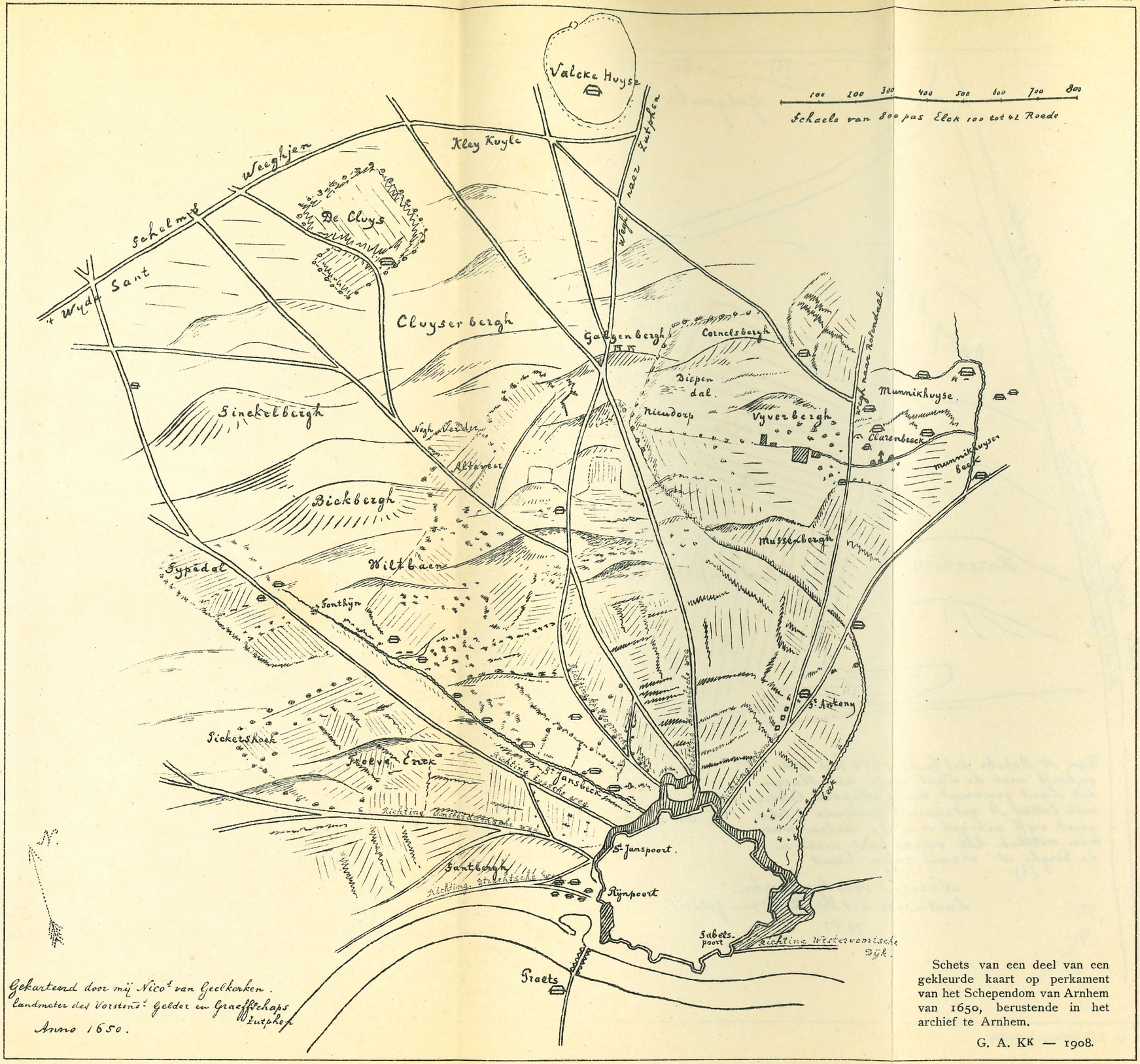
Valcke Huyse
Kley Kuyle
Weeghjen
Schelmpt
Sant
De Cluys
Cluyserbergh
Finckelbergh
Bickbergh
Typedal
Wiltbaen
Sonthÿn
Sickerskoek
Jodevie Enck
Gallgenbergh
Cornelsbergh
Diepen dal.
Nieudorp
Vyverbergh
Clarenbeeck
Mummikhuyse.
Mussenbergh
St Antony
St Jansbeck
St Jansbeck
St Jansbeck

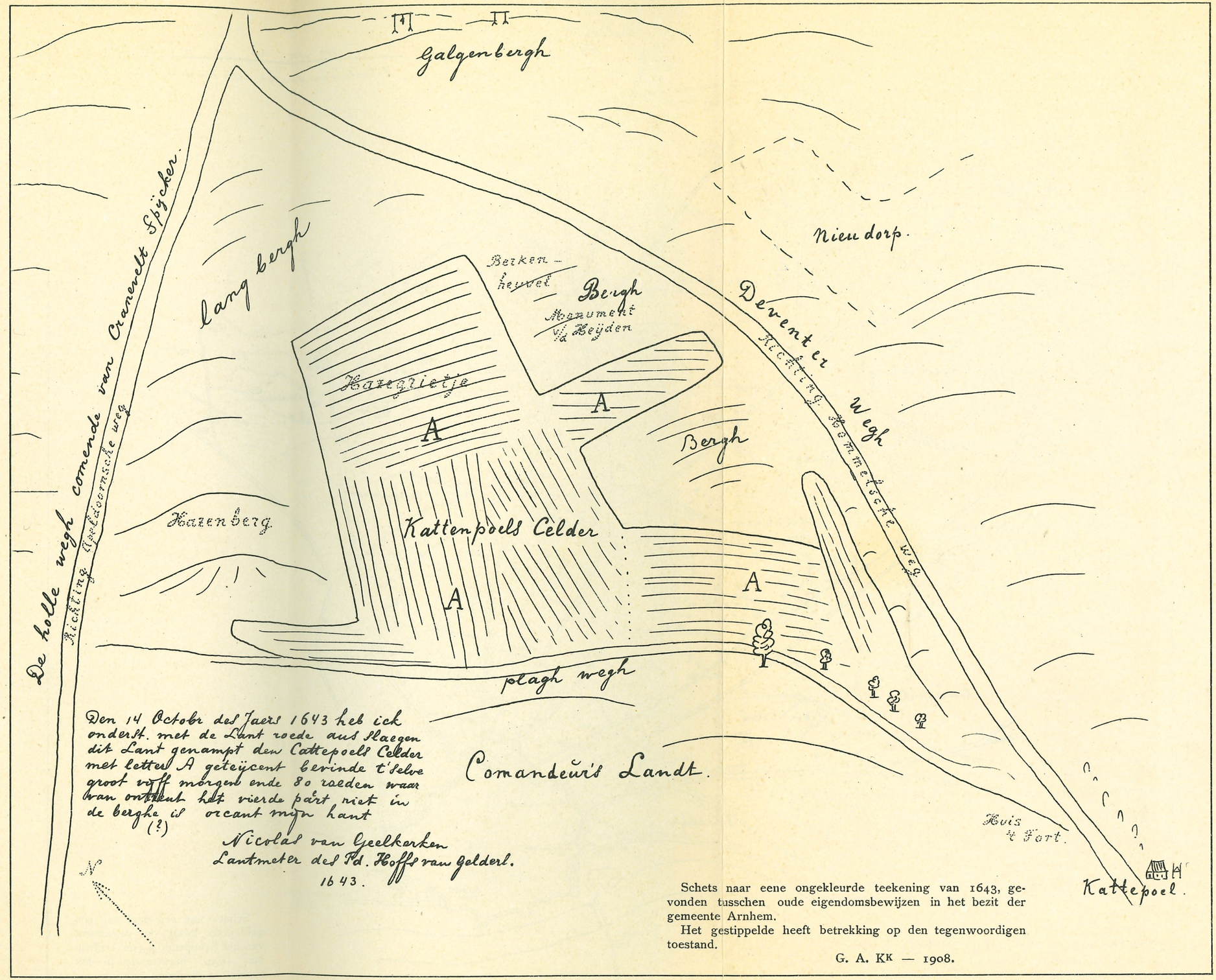

Den 14 Octobr des Jaers 1643 heb ick onderst. met de Lant roede aus slaegen dit Lant genampt den Cattepoels Celder met letter A geteÿcent bevinde t'selve groot vijff morgen ende 80 raeden waar van ontbreekt het vierde part niet in de berghe is orcant myn hant

(?)

Nicolas van Geelkerken
Lantmeter des Pd. Hoffs van Gelderl.
1643.

Schets naar eene ongekleurde teekening van 1643, gevonden tusschen oude eigendomsbewijzen in het bezit der gemeente Arnhem.

Het gestippelde heeft betrekking op den tegenwoordigen toestand.

G. A. KK — 1908.

PHOT. G. J. THIEME, ARNHEM.

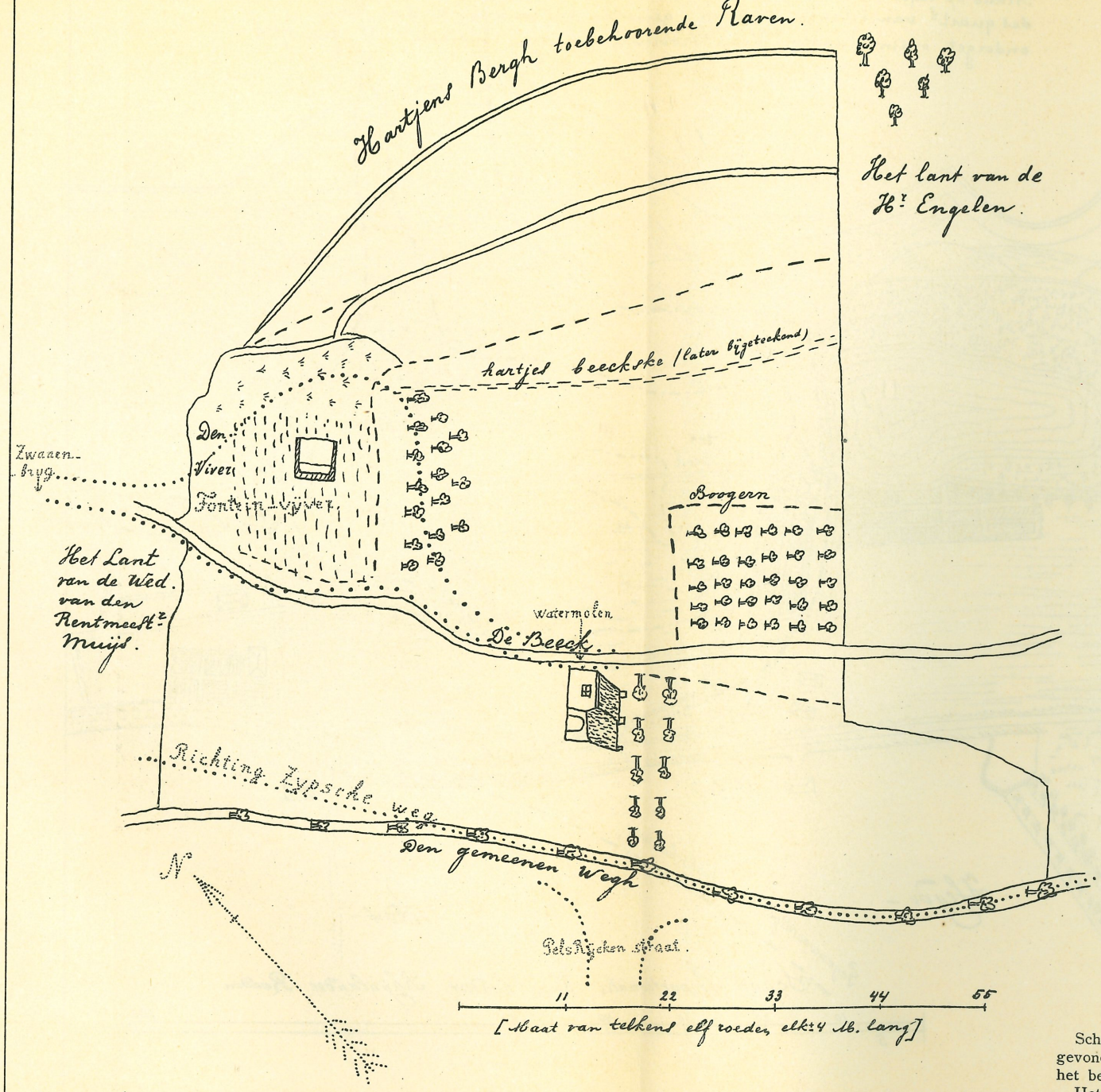

Landt kart van de Moolder. (Een waarschijnlijk de St. Agnieten molen)

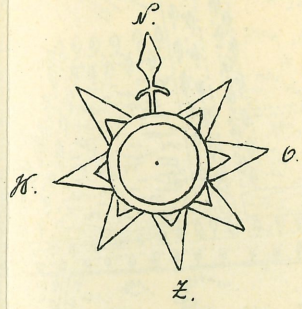

Attesteere ick ondergeschreve Lantmeter door verzoeck van Reijnier Markus gemeten te hebben seecker perceel Lant gelgen in den Arnhemsen Enck en hetselve groot bevonden seven mergen drie Hont ende een en negentigh roeden liggende in bepalingh als neffens staande figuer aenwijst, en wort genaamt St. Meulen actum de 16 April 1701.

Joh. van Poor:
Geadmitteerde Lantmeter der Stadt Nijmege.

Schets naar eene gekleurde teekening van 1701, gevonden tusschen oude eigendomsbewijzen in het bezit der gemeente Arnhem.

Het gestippelde heeft betrekking op den tegenwoordigen toestand.

G. A. KK — 1908.

PHOT. G. J. THIEME, ARNHEM.

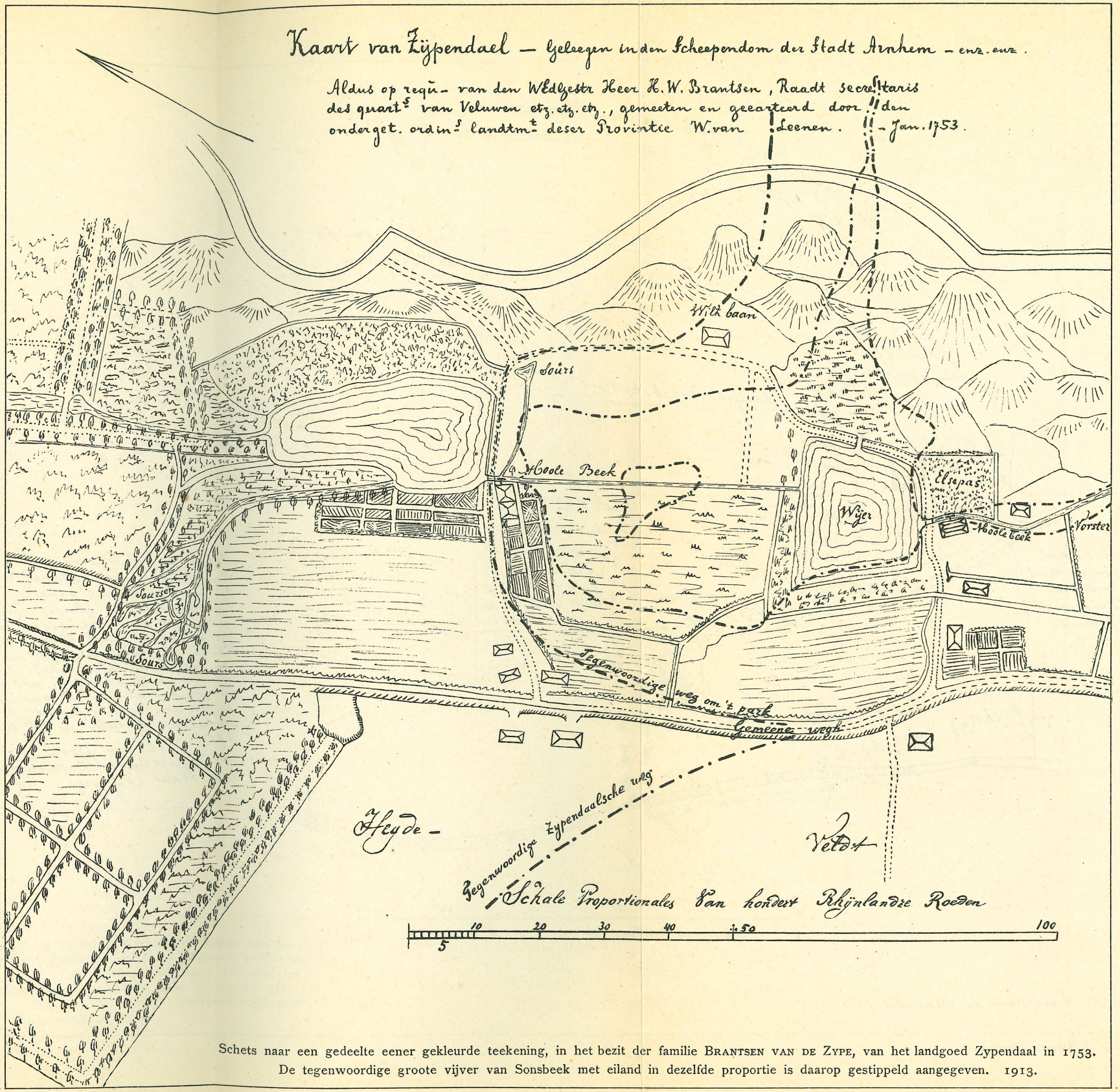

Schets naar een gedeelte eener gekleurde teekening, in het bezit der familie BRANTSEN VAN DE ZYPE, van het landgoed Zypendaal in 1753. De tegenwoordige groote vijver van Sonsbeek met eiland in dezelfde proportie is daarop gestippeld aangegeven. 1913.

PHOT. G. J. THIEME, ARNHEM.